

A hozzáférhető múlt – egy család történetei

„Elbeszélésem hű lesz a valósághoz, vagy legalábbis a valóságról
őrzött személyes emlékemhez, amely egy és ugyanaz.”
(Jorge Luis Borges)

Tanulmányomban muzsikus cigányok családtörténeti narratíváinak elemzésével egy olyan identifikációs stratégiát mutatok be, mely nagyon gyakran láthatatlan marad. Az általam vizsgált család nem kerül be azokba a felmérésekbe, amelyek a cigányokat mint hátrányos helyzetű réteget vizsgálják, sem azokba, amelyek a cigány közösségeknek mint kulturális közegeknek a jellegzetességeire kíváncsiak, vagy amelyek a sikeres cigányok identitásának alakulásával foglalkoznak. A család példáján keresztül érzékelhetővé válik, mennyire sokféle jelentést hordoz az a kifejezés, hogy muzsikus cigány, hogy ez beszélgetőtársaim számára mikor vállalható és mikor nem, mennyiben hozhatnak ők döntést arról, hogy tagjai-e egy (etnikus) közösségnek – és ebben mekkora szerephez jut mások tekintete. Kutatásom során azt tekintettem cigánynak, aki annak vallja magát. Azonban a különböző diskurzusok működése mellett megvalósuló társadalmi interakciók során az egyéneknek ritkán van lehetőségük élni ezzel a szabadsággal. Szembesülnek az őket érő pillantásokkal, melyek óhatatlanul pozicionálják őket, és ezekre reflektálva, a szándékaiknak és céljaiknak leginkább megfelelő módon kísérik meg definiálni, újraalkotni viszonyukat a világhoz. A vizsgált családtörténeti narratívák is olyan verbálisan szerveződő múltat jelenítenek meg, amely se nem fikció, se nem valóság. A hallgató, s így a jelentésteremtésben részt vállaló befogadó nem tud elfoglalni olyan kitüntetett pozíciót, melyből minden más reprezentációs szint megérthető lenne. Az értelmezés során az eldönthetetlenség lesz az uralkodó.

Bevezetés

A családtörténeti kutatások során mozaikdarabkákat illesztünk össze: különböző forrásokból származó emlékeket, történeteket, a múlt fennmaradt darabkáit próbáljuk meg olyan értelmes egészévé összerakni, amelynek van a jelen számára is mondani-valója.

Ahhoz, hogy megérthessük önmagunkat és az életünket, történeteket mesélünk, olyan történeteket, melyek segítségével belátható képünk lesz az időről. Az idő így válik többé vagy kevésbé hozzáférhetővé – ám azt fontos látnunk, hogy ezek a történetek nem eleve létező narratívák. Nincs olyan eleve adott, egyedülként helyes szövege a történeteinknek, melyre a próbálkozások során egyszer csak ráakadunk, a mód, ahogyan az emlékezet működik, nem teszi ezt lehetővé. A történetmesélő visszatekintő pozíciója, melyben utólag ad értelmet mindannak, amit elbeszél, a történeti

megismerés korlátozott lehetőségei nem engedik a múlt objektív, „valóságos” elbeszélését, ehelyett maga a múltról szóló elbeszélés válik eszközzé, annak eszközévé, ahogyan a jelenből a jövő felé nézünk, ahogyan a jövőbe történő, etikailag felelős átmenetet megalkotjuk. Ebben a munkában nemcsak az észlelés és az emlékezet jut szerephez a maga szükségszerűen konstruáló működésével, hanem a nyelv grammatikai és tropológiai mechanizmusai is – hiszen a rendelkezésünkre álló nyelvi eszközök is meghatározzák, mit és hogyan tudunk elmondani, szavakba önteni. Az így létrejött és egymáshoz kapcsolódó szövegek hordozzák azokat a jelentéseket, amelyek megalapozzák identitásunkat, ezek segítségével értjük meg önmagunkat. Történeteink – közöttük kiemelt helyen állnak a családunkról szólóak – fogalmazzák meg a másokhoz való viszonyunkat, kijelölik helyünket a világban, azt az azonosságtudatot, amely összeköt másokkal, vagy éppen elkülönít tőlük. Saját és idegen viszonya ezekben a narratívákban egymáshoz képest határozódik meg, mindegyiknek csak a másikhoz képest van jelentése. És mint ahogyan saját és idegen sem eleve létező adottságok, hanem a történeteinket elmondó szövegek által véghezvitt szimbolikus térfoglalás során jelölődik ki újra és újra a közöttük feszülő határ, ugyanúgy a közösségek léte, határai sem egyértelműek.

Dolgozatomban ezeknek a határoknak a kérdését feszegetem: egy muzsikusz cigány gyökerekkel bíró család történeteit hallgatva ugyanis arra lettem figyelmes, mennyire nem egyértelmű a *cigány*, *muzeikus cigány* szavak jelentése, értelmezésük mennyire nem szakítható el más kategóriáktól. Terepmunkám kezdeti kérdései – vagyis hogy mit jelent egy család számára a története, milyen jelentéseket képesek hordozni a múltat bemutató történetek, hogyan tudják az újra és újra elhangzó szövegek újraalkotni és elérhető közelségbe hozni a múltat, dacolva az életmódváltás és a gyökeresen megváltozott körülmények hatásaival, illetve hogy miként kapcsolódik össze az egyén története a családja történetével, és milyen ez a kapcsolat – kiegészültek azokkal, amelyek arra vonatkoztak, hogy mit jelent egy etnicizált közösséghez tartozni. A családtörténeti kutatás során, az ünnepeken és a mindennapokban újra és újra megfogalmazódó történetek vizsgálatával arra is választ kerestem, hogy miképpen lesz valaki tagja egy közösségnek, vagy éppen mitől válik kívülállóvá, mennyiben az egyén döntése ez, mennyiben másoké.

Az általam meghallgatott narratívák értelmezése során hamar szembesültem azzal, hogy arra a kérdésre, valaki *cigány* vagy sem, számtalan válasz adható, és – még amikor ezek a válaszok látszólag ellentmondanak is egymásnak, akkor is – mindegyiknek megvan a maga, a beszélgetésben részt vevők által elutasítható vagy elfogadható érvényessége. Egyetlen kritérium sincs, sem a származás, sem az életmód, sem más tulajdonság, amely képes lenne minden kétséget kizáróan és mindenki számára meggyőzően bizonyítani valaki cigányságát vagy éppen nem cigányságát. Éppen ezért a kutatásba bevont család példáján keresztül azt is meg kívánom mutatni, mennyire sokféle jelentést hordoz az a kifejezés, hogy *muzeikus cigány*, hogy ez beszélgetőtársaim számára mikor vállalható, és mikor nem, mennyiben hozhatnak ők döntést arról, hogy tagjai-e egy (etnikus) közösségnek – és ebben mekkora szerephez jut mások tekintete.

Kontextusok és cigányképek – a sokféleség tapasztalata

Miközben kutatásom során számba vettem a cigánysággal kapcsolatos néprajzi, kulturális antropológiai szakirodalom eredményeit, folyamatosan azzal a kérdéssel kerültem szembe, hogy az általam vizsgált család, a narratívák, azok a kulturális jegyek, melyekkel a vizsgálat során találkoztam, hogyan kapcsolódnak a különböző tanulmányokból kiolvasható, a cigány/roma kultúrát bemutató képhez. Hogyan tudom a különböző társadalomtudományok megállapításait alkalmazni kutatásom során, mit tudok ezek alapján vizsgálódásom tárgyáról mondani? Megpróbáltam beszélgetőtársaimat és történeteiket ezek alapján szemlélni, ezek alapján vizsgálni és megérteni, de mindig megmaradt az a nyugtalanító érzés, hogy amiről olvasok a szakirodalomban, és amivel a terepmunkám során találkozom, az nem ugyanaz. A distancia oka abban a többrétegű folyamatban rejlik, melynek során az egyfelől szimbólumként kezelt (és már itt is többféle) *cigányt*, másfelől pedig a társadalmi interakciókban változatos módon, de konkrétan jelen lévő *cigányt* gyakran ugyanazon a néven nevezzük, és megpróbáljuk valamilyen úton-módon *általánosan* meghatározni. Ez a cigányokkal kapcsolatos homogenizáló beszédmód (Oblath 2006:51), mely az 1970-es évekig domináns volt a társadalomtudományokban, a nyugati kultúrkörben megszokott módon teremtette meg a cigányság etnogenezisét, és rendelte ezzel alá a cigánysággal kapcsolatos kutatásokat a valaha volt közös ősi haza, nyelv, kultúra és a különbségeket megmagyarázó vándorlástörténet által kialakított kereteknek. Ezeket a kereteket igyekeztek megtölteni tartalommal a különböző néprajzi, antropológiai, szociológiai kutatások, melyek – természetesen – jól érzékelték a nagyon is látványos eltéréseket az egyes cigánynak tartott csoportok között, s ezeknek az értelmezésére hozták létre a különböző, történetileg változó klasszifikációs rendszereket. A cigányság történetének egy szálon való visszavezetése és a sokféleségéről való (a sztereotípiákból és a konkrét találkozásokról egyaránt táplálkozó) ismeretek pedig megteremtették, illetve alátámasztották az „igazi” cigányokról szóló mítoszt, akik mindig máshol vannak, akiknek „valódi” kultúrájuk van, akiket meg kell keresni, akik még azok az „eredeti cigányok” (Törzsök 2001:38). Ez az egyik oka annak, hogy a kutatások többsége Magyarországon is inkább a cigány nyelvű közösségekre koncentrált, ezeknek a kultúráját ősbibbnek, autentikusabbnak feltételezték, mint a magyar anyanyelvű csoportokét, érdekesebbnek, izgalmasabbnak, egzotikusabbnak és látványosabbnak látták őket. A másik oka a kutatói figyelem egyetlen eloszlásának pedig valószínűleg az volt, hogy a magyar anyanyelvű csoportok általában jobban asszimilálódtak vagy integrálódtak a többségi társadalomba, emiatt gyakran nehezebb volt elkülöníthető, vizsgálható közösségként elhatárolni őket, másrészt – összhangban az „igazi” cigány mítoszával – a velük kapcsolatos megnyilatkozásokban megjelent a „kultúrávesztés” fogalma, vagyis a gyorsan lezajló életmódváltás, a közösségek határának felbomlása, a struktúrák és hagyományok látszólagos hiánya, az akkulturáció, az életmódot nagyban befolyásoló vagy átalakító szegénység azt a látszatot keltette, hogy a kultúrakutatás számára ezek az emberek megfoghatatlanná váltak.¹

Ezt a homogenizáló beszédmódot egészítette ki a szociológia cigányokkal kapcsolatos szemlélete: alapvetően a társadalmi pozícióján keresztül meghatározott, a ki-rekesztettségével, szegénységével vagy vándorló életmódjával jellemezhető csoportot

látott benne, melynek elhatárolásában a többségi társadalom megítélése a mérvadó.² Egészen az 1990-es évekig a magyarországi cigánykutatók többsége ebből a környezeti megítélésből indult ki. Érvelésük szerint a hétköznapi életben az emberek egyfajta hibrid kognitív séma (testi megjelenés, társadalmi elhelyezkedés, öltözködés, beszédmód, hallomásból szerzett információk) alapján általában könnyen eldöntik valakiről, hogy „cigány” vagy „nem cigány”, ez pedig – függetlenül attól, hogy valaki önbesorolós szituációban minek vallja magát – a társadalmi interakciók során létrehozza magát a cigány kategóriát (Dupcsik 2005). A környezete az így minősített emberhez cigányként fog viszonyulni, tehát egy olyan csoporthoz sorolja, melyet az előítéletesség, a diszkrimináció és az elnyomás határoz meg.³ A cigányság sokféleségével kapcsolatos felismerések, a heterogenitásukat előtérbe helyező diskurzus hatására azonban ez az álláspont is egyre reflektáltabbá, kérdésesebbé vált.⁴ Megjelentek olyan vélemények is, melyek szerint „a környezet által cigánynak tartott” embereket nem szabad azonosítani „a cigányokkal” – nemcsak morális elvek miatt, hanem azért sem, mert így a vizsgálat eszközeként jelennek meg olyan fogalmi eszközök, melyeknek a vizsgálat tárgyát kellene képezniük. Természetesen a kutatások során figyelembe kell venni a többség minősítő magatartását, de a „minősített cigányok” és a „cigányok” közé nem rakható egyenlőségjel.⁵

A társadalomtudományok cigánykutatásaiban az 1980-as évektől a heterogenitás tapasztalata egyre erősebbé vált, és egyre inkább elfogadták, hogy az életmódjuk, etnikai hovatartozásuk, szociális helyzetük szempontjából rendkívül differenciált cigányok nem jellemezhetők egységes csoportként, nem lehet őket objektív ismérvek alapján más csoportoktól elkülöníteni (Oblath 2006:51). Ez vezetett el ahhoz az egyre gyakrabban megfogalmazott kritikához a szociológiai cigánykutatások deetnizáló beszédmódjával szemben, mely szerint a nem szegényként, nem kirekesztettként (Nyugat-Európában nem migránsként) feltűnő (illetve a szociológiai kutatások diskurzusában eltűnő) cigányok láthatatlanok maradnak számára – ezzel is erősítve a többségi társadalmakban élő előítéleteket, illetve a szegénység, a kirekesztettség etnikus sajátosságként való megjelenítését.

A kulturális antropológiai kutatások voltak az elsők, melyek felvetették, hogy a cigánisztikai vizsgálatokban az életmód és kultúra egyes jegyei fontosabbak lehetnek, mint a bizonytalan vagy egyáltalán nem meghatározható eredet (Törzsök 2001:39). A cigányok mint peripatetikusok meghatározása⁶ a diffuzionista eredetelméletekkel szemben elvezetett ahhoz a meglátáshoz, hogy a hagyományos filológia és cigánisztika a „termelők” szemszögéből írta le a cigányokat, a velük kapcsolatos hagyományos negatív előítéletek és koncepciók felhasználásával (Törzsök 2001:48). Másik nagy eredménye ennek az újabb szemléletnek az volt, hogy a cigányokkal kapcsolatos kutatásokat sikerült a más peripatetikus csoportok tanulmányozása révén nyert új kontextusba helyezni (Törzsök 2001:48). Azonban ez az új kontextus is létrehozta a maga cigányképét: ez a többségi társadalomtól mint „letelepültektől”, „parasztoktól” vagy „gázdásoktól” elkülönülő cigány képe, aki különböző stratégiák működtetése révén képes a csoport anyagi újratermelődését és etnikus identitásának megőrzését biztosítani. Ezeket az elkülönülési és fennmaradási stratégiákat az antropológusok a vizsgált csoport kulturális rendszeréből eredeztetik, melynek fontos eleme a vándoridentitás. Így a vizsgált közösségek szelekciója biztosította az antropológiai tanulmányok közös

tárgykonstrukciójának megőrzését, és lehetővé tette a szövegek egymásra való hivatkozását. Az antropológia az általa cigánynak tartott csoportokat a hasonló túlélési stratégiák révén ismeri fel, így azonban nem tudja a cigánnyá válás és kisodródás, a sikeres és sikertelen életstratégiák szimmetrikus elemzését beilleszteni ebbe az értelmezési keretbe (Oblath 2006:52–53).

Ezt a problémát az új társadalomtudományi megközelítések úgy kívánták megoldani, hogy magát a sokféleséget tekintették kiindulási alapnak. A heterogenitás tapasztalatára reflektáló társadalomtudományi kutatások, melyek felhasználták mindazt az ismeretet, amelyet a cigányokkal kapcsolatos szociológiai és antropológiai vizsgálódások összegyűjtöttek, megkísérelték felmérni, hogyan jöttek létre az egyes országokban a cigánynak nevezett etnikus kultúrák. Az etnicitást szituatív módon megvalósuló, történetileg változó jelenségnek tekintik, vagyis a különböző cigány csoportok vizsgálatakor is abból indulnak ki, hogy nem objektív módon leírható jellemzők, hanem a társadalom többi részétől őket elválasztó határok kölcsönös és állandó konstrukciója hozza létre őket mint csoportot. Ebből azonban következik az etnikai határok átjárhatósága és az, hogy az etnikus csoporthoz való tartozást a történetileg változó identifikációs gyakorlatok határozzák meg. A cigány etnikus identitás tartalma tehát kölcsönhatásban van a többségi társadalomával, csakúgy mint a cigányoknak és a többségi társadalomnak a cigányokról alkotott sztereotípiái egymással. Ez a megközelítés alkalmas arra, hogy olyan módon értelmezze a cigány csoportok sokféleségét, hogy közben figyelembe vegye az adott társadalomban működő hatalmi viszonyokat, s így írjon le változó rendszereket. Kutatásom során én is ezt a megközelítést igyekeztem alkalmazni. A *cigány* identitást úgy kezeltem, mint amely szabad elhatározás eredménye, azt tekintettem cigánynak, aki annak vallja magát. Azonban az a tapasztalatom, hogy a különböző diskurzusok működése mellett megvalósuló társadalmi interakciók során az egyéneknek ritkán van lehetőségük élni ezzel a szabadsággal. Szembesülnek az őket érő pillantásokkal, melyek óhatatlanul pozicionálják őket, és ezekre reflektálva, a szándékaiknak és céljaiknak leginkább megfelelő módon kísérlik meg definiálni, újraalkotni viszonyukat a világhoz, szerepüket, melyet az interakció során felvállalhatnak.

Tanulmányom célja az, hogy egy család példáján keresztül bemutassak egy olyan identifikációs stratégiát, mely nagyon gyakran láthatatlan marad. Ez a család, melynél kutatásom végeztem, nem kerül be azokba a felmérésekbe, amelyek a cigány csoportokat érintő társadalmi és gazdasági problémákra összpontosítanak, melyek a cigányokat mint hátrányos helyzetű réteget vizsgálják. Ez a család nem lesz alanya azoknak a kutatásoknak, melyek a cigány közösségeknek mint kulturális közegeknek a jellegzetességeire kíváncsiak. A család értelmiségi tagjai nem lesznek nagy nyilvánosság előtt roma értelmiségiek, és azok a kutatások is csak kevés eséllyel találják meg őket, amelyek a sikeres cigányok identitásának alakulására kíváncsiak.

Úgy gondolom, Magyarország 20–21. századi történelme során nem ez az egyetlen család, ahol egy vagy több családtag saját döntéseit is érvényesíteni akarja azzal kapcsolatban, hogy mely közösségeknek kíván tagja lenni, és milyen diskurzusoknak akar részesévé válni. Reményeim szerint tanulmányom hozzájárul annak megértéséhez, milyen lehetőségei vannak az egyéni útkeresésnek az érvényes hatalmi viszonyok között.

A kutatás

A muzsikás cigány gyökerekkel bíró családot, melynek történetei szolgáltatták az alapot tanulmányomhoz, már hosszú ideje ismerem, kapcsolatunk jóval az itt ismertett kutatás előttre nyúlik vissza. Az évek alatt számos családi eseményen vettem részt, kitüntetett és hétköznapi pillanatokban egyaránt. Ezek az alkalmak, az ekkor elhangzó utalások, a pillanat szülte vagy a többszöri elmondás hatására már kicsiszolódott történetek és a korábbi, általam még nem ismert generációkra utaló tárgyi emlékek szinte teljes hiánya hívták fel a figyelmet arra, hogy mekkora az életmód- és mentalitásbeli különbség a család egyes generációi között, hogy ezekről a különbségekről mennyire eltérő a családtagok tudása és véleménye, illetve mennyire nem egyértelmű a családi múlthoz való viszonyulásuk és jelenbeli helyzetük értelmezése. Ekkor fordult érdeklődésem a család története felé, és kérdezősködésem nyomán lassan rendszereződött az addig körvonalak nélküli, innen-onnan összeszedetettségű tudásom a múltjukról. Ezzel a rendszereződéssel párhuzamosan nagyon hamar kiderült, a releváns kérdés nem is az, hogy mi történt a múltban (bár ez sem volt minden tekintetben tisztázott), hanem az, hogy a múlt és a múltból való tudásuk, ez a két, egymástól nehezen elválasztható dolog hogyan van jelen a családtagok életében, mit jelent számukra most, a jelenben, és miképpen befolyásolja a jövőjüket. Ekkor, ezekkel a kérdésekkel kezdődött terepmunkám, melyre végül is a 2005 és 2007 tavasza közötti mintegy két évben került sor. Régi barátságunknak köszönhetően a családtagok szinte természetesnek vették érdeklődésemet és jelenlétem kiegészülését a beszélgetések rögzítésének vágyával. A terepmunka időszaka alatt rögzített beszélgetések, történetek között volt olyan, melyet már ismertem régebből, de megismerkedhettem olyan helyszínekkel, szereplőkkel is, akikről még nem hallottam azelőtt. A hétköznapi és ünnepi családi együttléteken, rokonlátogatásokon a továbbiakban is tanúja lehettem oldott hangulatú beszélgetéseknek, melyeknek nem voltam határozottabban irányító résztvevője, mint a többiek, de ezek mellett természetesen arra is sor került, hogy kifejezetten az én érdeklődéseimre meséljenek valamiről, kifejezetten az én kérdéseim, megjegyzéseim hatására öntsenek szavakba a múlttal vagy a jellel kapcsolatos történeteket, az ezekhez szorosan hozzátartozó gondolatokat, érzéseket, vágyakat.

Az engem a családhoz fűző többéves kapcsolat miatt érdeklődésemmel megfelelően szabadon kérdezhettem, ennek csak pont a hosszú ismeretség szabott határt: bizonyos esetekben elvárták tőlem, hogy értsem, tudjam a dolgokat kérdezősködés vagy magyarázatok nélkül is. Előnye és hátránya is volt a régóta tartó kapcsolatnak – a hátrányt az jelentette, hogy sok apró részlet számomra már természetesnek tűnt, ismerőségük folytán már sokszor egyértelműnek gondoltam értelmezésre szoruló jelenségeket is. Az az előny azonban, melyet a család és a család életének alapos, elmélyült ismerete jelentett, kárpótolt ezekért a hátrányokért, hiszen így vált lehetővé, hogy érzékeljem a különböző történetek és az ezekhez kapcsolódó ítéletek, értelmezések időbeliségét, a családban elhangzó történetek repertoárjának változását. A legfontosabb előnyt azonban az jelentette, hogy a családi együttléteken való, természetesnek tekintett jelenlétem lehetővé tette, hogy ne csak a felgyűjtött történeteket, hanem a történetek megalkotását is vizsgálhassam és értelmezhessem. Tanúja lehettem szám-

talán esetben annak a mindennapi eseménynek, amikor a család múltját közvetítő történetek megszülettek vagy megerősítődtek, részeseivé váltak a családon belüli diskurzusnak. Lehetőségem volt annak a kommunikációs hátternek a megismerésére, melyben a család történetét megszövegező narratívák létrejöttek, annak a történetmondásokat irányító pragmatikai gyakorlatnak a megtapasztalására, mely elengedhetetlen ahhoz, hogy ezeket a családtörténeti narratívákat ne csak mint ismereteket közvetítő szövegeket, hanem mint egy, az egyén, illetve a család és a környező világ között zajló interpretációs folyamat (rész)eredményeit szemléljem.

A közel kétéves terepmunka során kezdeti célkitűzéseim és kérdéseim némiképp megváltoztak, elsősorban azoknak a tapasztalatoknak a hatására, melyekre a családtörténetet hozzáférhetővé tevő, folyamatosan újramesélt narratívák megismerése, összegyűjtése során tettem szert. Kutatásom kezdetben klasszikus családtörténeti vizsgálódás volt: az általam hallott, egyre jobban megismert és egyre inkább átélhetővé váló történetekből szerettem volna megalkotni egy család történetét, szerettem volna, ha a családtagokkal közösen létrehozunk valamit, ami a lejegyzett beszélgetések, történetek, a felidézett emlékek, a rám bízott vallomások, a reményeim szerint előbb-utóbb előkerülő levelek és fényképek segítségével megismerhetővé teszi egy muzsikás cigány család történetét. Ekkor a céloom még az volt, hogy a kutatás végére egy egyelőre csak töredékesen hozzáférhető, csak darabjaiban létező történetből összefüggő, koherens szöveg jöjjön létre, melyben a különböző formátumú, műfajú elemek kiegészítik, nélkülözhetetlenné teszik egymást, egy olyan narratíva, amely nemcsak számomra, de beszélgetőtársaimnak is magyarázatul és segítségül szolgál annak megértésében, hogy miként befolyásolja életük alakulását a múltjuk, egyáltalán, milyen és mit jelent számukra ez a múlt. Úgy gondoltam, a rekonstruált családtörténet és a kontextualizált történetmondás elemzése, értelmezése magyarázattal szolgálhat arra, hogy miképpen alakulhattak ki egy családon belül annyira különböző sikeres és sikertelen boldogulási technikák, ekkora életmódbeli különbségek, és megértem majd, hogy mit jelent beszélgetőpartnereim számára a cigányságuk.

Ez a némiképp regényes célkitűzés a kutatási terep és a családi történetmondás mind mélyebb ismeretének hatására egyre inkább átalakult. Lemondtam a koherens, a családtörténet egészét tartalmazó narratíva létrehozásáról vagy a családtagokkal való kimondatásáról – rájöttem, hogy jelentése van annak, hogy ez a narratíva nem létezik, hogy a családban forgalmazott szövegek nem hozzák ezt létre, és ha én mégis, ennek ellenére erőltetném, az a terep megerősökölése, a kutatói elképzelések öncélú érvényesítése lenne. Nem akartam már rekonstruálni a család történetét, nyomozással, külső források bevonásával pontosítani az esetleg homályba burkolódzó részleteket – ugyanis úgy találtam, a családtagok a rendelkezésükre álló ismeretek hiányosságait, ha fel is ismerik, elfogadják, mindig annyi információval gazdálkodnak, amennyi a rendelkezésükre áll. A történetek folyamatos újramesélése, esetleges kiegészítése számukra elegendő ahhoz, hogy a múltjukat megalkossa, és én nem akartam őket olyan adatokkal, információkkal, ismeretekkel szembesíteni, amelyeknek ők maguk nem mentek volna utána.

Kérdéseim is pontosabbá váltak: amellett, hogy mit jelent a család és a családtagok számára a család története, milyen jelentéseket hordoznak az erről szóló történetek, az vált hangsúlyossá, hogy a tárgyi emlékek szinte teljes hiánya mellett hogyan alkot-

ják meg a múltat a családban forgalmazott narratívák. A kérdések másik nagy csoportja pedig, amelyre választ keresek, a családhoz, csoporthoz, közösséghez tartozást boncolgatja. Míg kezdetben az volt a kérdésem az egyes családtagokhoz, hogy cigánynak tekintik-e magukat, cigányként mesélik-e az életüket, hiszen ez számtalan esetben nem volt egyértelmű sem saját maguk számára, sem a többségi társadalom szemében, a kutatásom végéhez közeledve, a terepen szerzett egyre nagyobb tapasztalattal a hátam mögött rájöttem, inkább arra kell választ keressek, egyáltalán mit jelent egy közösséghez tartozni, ki hozza meg és mi alapján a döntést arról, hogy valaki része-e egy közösségnek – adott esetben egy cigány közösségnek. Arra ugyanis lehetetlen egyértelmű választ kapni, hogy beszélgetőtársaim cigányként mesélnek vagy élnek, de azt érdemes kideríteni, hányféle jelentése van annak, hogy (*muzsikus*) *cigány*, mikor, milyen kontextusban vállalhatók/vállalandók ezek a jelentések, és mikor utasítják el őket.

A kutatásba bevont család

Bár – mint az előzőekben kifejtettem – sem rekonstrukció, sem egységes, koherens családtörténeti narratíva létrehozása nem szerepelt végül is a céljaim között, annak érdekében, hogy érthető és befogadható legyen egy család identifikációs küzdelmeiről és interpretációs törekvéseiről, múltteremtéseiről szóló fejtegetésem, az alábbiakban röviden bemutatom azt a családot, melynél a terepmunkát végeztem. Ismertetem a család történetét, illetve mindazt, amit az általam megismert narratívákból lényegesnek tartok kiemelni. Tisztában vagyok azzal, hogy ezzel a bemutatással óhatatlanul pozicionálom az olvasó szemében a családot, és mégiscsak létrehozok egy narratívát, ám az érthetőség és a követhetőség érdekében ez elkerülhetetlen. A következő összefoglalásban a családi emlékezet megállapításait használva utalok az egyes családtagok származására, e szerint nevezem az egyes családtagokat, szereplőket *muzsikus cigánynak*, *oláh cigánynak* vagy *magyarnak*. Bármennyire is igyekeztem érzelemmentes, semleges álláspontból bemutatni a kutatásba bevont családot, ez nyilvánvalóan lehetetlen törekvés volt részemről, ezért inkább arra törekedtem, hogy ahol elkerülhetetlen, ott az általam hallott történetekből leszűrűt állásfoglalások, érzelmek, hangsúlyok süssenek át a szövegen. Igyekeztem azokat a csomópontokat megragadni, melyeket elbeszélőim is hangsúlyoztak.

Legfontosabb beszélgetőtársam, fő adatközlőm Verebes Katalin, akinek történeti munkám kiindulópontját képezik, jelenleg Budapesten él. Ötvenkilenc éves, elvált, három gyermeke van, akik már mindannyian elköltöztek tőle, a két idősebb már saját családot is alapított. Katika az, aki összeköti a régi és az új generációkat, ő az, akinek még saját élményei jelenítik meg a múltat, aki saját tapasztalataiból kiindulva hozza létre a múlttól szóló szövegeket, akinek a történetei a viszonyítási pontot jelentik majdnem minden általam ismert és megszólaltatott szereplő számára és számomra is. A vele való beszélgetések, a tőle hallott történetek keltették fel annak idején az érdeklődésem, és az ő személyétől elindulva jutottam el családjá többi tagjához: gyerekeihez, unokáihoz, testvéreihez, azok gyermekeihez és a távolabbi rokonokhoz, unokatestvérekhez, nagynénikhez, nagybácsikhoz.

1. kép. Jobb szélén:
Verebes József muzsikálás közben
(ez az egyetlen fennmaradt
fénykép róla), Szabadszállás,
1960-as évek első fele

Kata 1949-ben született Szabadszálláson egy muzsikos cigány család negyedik gyermekeként. A legtöbb tőle hallott történet a szüleiről, a szülei generációjáról és a szabadszállási életükről, gyermek- és fiatalkoráról szól, illetve arról, hogy miként alakították volt férjével fiatal házasként az életüket.

Kata édesapja, Verebes József 1919-ben született Zomborban, gyermekkorát pedig Bácsalmáson töltötte. Az ő szüleiről nagyon keveset tudunk, édesapjáról szinte semmit, egyetlen bizonytalan megjegyzést hallottam Katika egyik testvérétől, miszerint „valami ruszki” lett volna, de ennek a testvérek maguk sem adtak túl sok hitelt. Verebes József édesanyja, akit Katika mamaként (Verebes Katalinnak hívták őt is) emlegettek, fiatalon meghalt, Verebes Józsefet és húgát, Mancát (Mária) édesanyjuk nővére, Éva néni és annak ura,⁷ Lajos bácsi nevelte. Katika úgy tudta, az édesapjáék húgával ketten voltak testvérek, ám Katika nővére szerint volt még egy idősebb bátyjuk, Ottó. (Cuni néni, Katika nővére semmi egyébvel nem tudta alátámasztani a harmadik és egyben legidősebb testvér létezését, mint hogy az ő egyik fiát utána nevezték el Ottónak.) Verebes József és a húga Bácsalmáson nőtt fel nagynénjük felügyelete alatt. Gyermekkorukról is csak keveset tudunk, a leglényegesebb ezek közül, hogy Verebes Józsefet nagynénje ura, Lajos bácsi, aki maga is zenész volt, tanította muzsikálni. Hangszere a hegedű lett. Manca 1941-ben fiatalon, húszéves kora körül meghalt – szerelmes lett, Éva néni pedig nem engedte, hogy hozzámenjen a szerelméhez, mert ő máshoz szánta. Manca teherbe esett, majd az ötödik-hatodik hónapban öngyilkos lett: sósavat ivott, és a bajai kórházban halt meg.

Verebes József tizenévesen cigányzenekarokban kezdett játszani, majd az Alföld távolabbi falvaiba ment muzsikálni. Nemcsak cigányzenét, hanem dzsesszt is játszott. A harmincas–negyvenes években, azelőtt, hogy Magyarország is belépett volna a második világháborúba, tizenkét tagú női dzsessz-zenekarával lépett fel éttermekben, kávéházakban, éjszakai szórakozóhelyeken, szállodákban. Ebben az időszakban, Szabadszálláson ismerkedett meg későbbi feleségével, Horváth Ilonával.

Horváth Ilona 1921-ben született Szabadszálláson, édesanyját Szabó Évának hívták. Szabó Éva a családi emlékezet szerint félig magyar, félig cigány származású volt, az ő édesanyját, aki magyar asszony volt, valószínűleg szintén Szabó Évának hívták, édesapját, aki cigányzenész volt, Kovács Jánosnak. Horváth Ilona édesanyjának nővére, Eszti szintén Szabadszálláson élt, egy oláh cigány emberhez ment feleségül, négy gyermekük született, akik később Budapestre kerültek. Katika szerint ez a család teljesen elmagyarosodott.

Szabó Éva első urát Horváth Bélának hívták, szabadszállási muzsikus cigány familiából származott. Két gyermekük született, Horváth Ilona (Katika édesanyja) és Horváth Béla. Idősebb Horváth Béla a húszas évek közepén meghalt: testvéri szóváltásból (éjszaka a muzsikálás után hazafelé menet összevitakoztak a pénz elosztásán) veszekedés lett, aminek a végén a testvére a botjával fejbe ütötte. Horváth Béla ebbe belehalt: még az első világháborúban fejlővést kapott, a golyó a fejében maradt, s emiatt az ütés végül is halálos lett. Szabó Éva fiatalon egyedül maradt a két kicsi gyerekkel. Másodszor is férjhez ment Bóni Pálhoz, aki dunavecsei muzsikus cigány családból származott. Négy gyermekük született: Éva, Márton, Pál és Mária. A hat testvér közösen nőtt fel Szabadszálláson. A három fiú zenész lett, Béla és Márton cimbalmon, Pál hegedűn játszott. Mindhárman zenész cigány családba nőültek, Béla és Pál Szabadszálláson, Márton Izsákon élt a családjával. Szabó Éva három lánya zenész cigányhoz ment feleségül, Ilona és Éva rövid kitérőkkel Szabadszálláson élt, Mária a szomszéd faluban, Fülöpszálláson.

Verebes József és Horváth Ilona szerelmét a lány szülei az elbeszélések szerint nem nézték jó szemmel, amikor kitudódott, Ilonát eltiltották a fiatalembertől. Amikor ezek után Verebes József megkérte a lány kezét, visszautasították, Ilona nevelőapja azt mondta, „gyűtment idegönnék” nem adja a lányát. Verebes József ekkor elszöktette a leányt, hazavitte Bácsalmásra a nagynénjéhez. A lányszöktetés 1937–1938 körül lehetett. Egyelőre ott telepedtek le, Verebes József ott muzsikált prímásként. A fiatalasszony teherbe esett, ám a gyermek halva született; a családi legendárium szerint ebben Éva néninek is szerepe volt, aki a padlásfeljáróról ugráltatta le Ilonát, hogy elmenjen a gyerek. A következő évek történései homályosak, ami biztos, az az, hogy a párnak 1941-ben megszületett az első gyermeke Szabadszálláson, egy leány, akit Ilonának kereszteltek, ám a család csak Cuninak szólítja. (Ekkorra esett Verebes József húgának öngyilkossága, ő a halálos ágyán még kezébe foghatta a pólyás kislányt. Kata és Cuni néni szerint a testvére halála egész életére kiható élmény volt Verebes József számára, évek múltán is siratta minden éjjel, amikor hazaért a muzsikálásból.) Ebben az időben hol Bácsalmáson, hol Szabadszálláson lakhattak, Verebes József muzsikált, zenekarral vagy egymaga messzebbre is elment, Zomborba, Újvidékre is. Amikor kitört a háború, és behívták katonának, a családját Szabadszálláson hagyta. 1944-ben megszületett a második gyermekük, egy kisfiú, ő az apja után József lett, de csak Öcsinek (a fiatalabb családtagok Öcsi bácsinak) szólították-szólítják a mai napig.

Verebes József az orosz frontra került, majd fogságba esett; ő és több falubelije a túlélést a hegedűjének köszönhette. A muzsikáért cserébe az orosz katonák életben hagyták, sőt, juttattak némi ételmet is neki, amit ő megosztott a földijeivel. Amíg ő a fronton, majd fogságban volt, az otthon maradt asszonyok, Ilona, a testvérei és az édesanyjuk próbáltak túlélni és boldogulni, élelemhez jutni. Feljártak Pestre, ott cse-

réltek, amit tudtak, de gyakran megtörtént, hogy elajándékozták az eladásra, cserére szánt ételmet, mert megszánták az éhezőket a pesti gettóban. Mikor Verebes József hazakerült a fogságból, visszament a családjával Bácskába. Bácsalmáson megkapták az egyik kitelepített német család házát és mindenüket, ami a házban maradt. Am nem töltöttek ott többet egy éjszakánál – nem akartak, nem tudtak a mástól elvettben lakni. A házaspár egyetértett abban, hogy abban a házban nem maradhatnak, mindent otthagytak érintetlenül, és amint tudtak, hazajöttek Szabadszállásra. Ezek után már végleg letelepedtek itt. Verebes József a háborúban légnyomást kapott, megsérült a hallása, de ennek ellenére továbbra is muzsikált. A családtagok elbeszélése szerint elismert primás volt, de állandó zenekara a háború után már soha többé nem lett. Általában egyedül ment muzsikálni a szabadszállási éttermekbe, szórakozóhelyekre, ha pedig lakodalomba vagy más alkalomra hívták, akkor az ismerős vagy rokon zenészekből verbuvált alkalmi zenekarral játszott. A háború utáni, mindenki számára nehéz időkből a muzsikálás nem volt elég a megélhetéshez és az egyre nagyobb család eltartásához (1947-ben született meg a harmadik gyerek, Tünde, 1949-ben Katalin, 1952-ben Béla, 1955-ben Erzsébet), ekkor már gyakran vállalt más munkát is: kubikolt, feljárt Pestre építkezésekre dolgozni. Ha otthon maradt valamennyi időre, akkor ment muzsikálni is. A felesége napszámba járt, ha lehetett, de emellett, ahogy azt a faluban más muzsikus cigány családok asszonyai is tették, megragadott minden lehetőséget: használt ruhával házalt, tollat fosztani, libát tömni járt.

Ekkoriban, az ötvenes évek elején Éva néni, Verebes József nagynénje még élt, de már nagybeteg volt. Az ura, Lajos bácsi halála után a család magához vette, de nem maradt velük sokáig Szabadszálláson, azt kérte, vigyék haza, ott halt meg, valamikor az ötvenes években. Ekkortájt idegen nyelven (talán szerbül) beszélő rokonok látogatták meg őket, valószínűleg Verebes József rokonai lehettek, de ők soha többet nem bukkantak fel.

Amint kicsit könnyebb lett az élet a falubeli magyaroknak, könnyebb lett Verebes József családjának is: újra gyakrabban járhatott muzsikálni, többet keresett vele, mint az ötvenes évek elején, ám a megélhetéshez továbbra sem volt elég. Próbálkozott selyemhernyó-tenyésztéssel, ez az ötvenes évek végére, hatvanas évek elejére eshetett, de néhány év után felhagyott vele. Közben két-három évente születtek a következő gyerekek: 1957-ben Ibolya, 1960-ban Zoltán, 1962-ben Károly, 1964-ben (legutoljára) Lajos. A legkisebb gyerekekkel egy időben megszülettek az első unokák is: Cuni néni első gyermeke 1960-ban született, a második 1962-ben, a harmadik 1967-ben.

A hatvanas évek végére igazán megromlott a család anyagi helyzete, egyre rosszabb körülmények között laktak, egyre szétszórtabban éltek. Az idősebb gyerekek eddigre már családot alapítottak: Cuni néni után ifjabb Verebes József is megnősült, (magyar származású) feleségét egy pesti építkezésen ismerte meg, amikor mind a ketten ott dolgoztak. Az ő első gyermekük 1968-ban született meg. Ők kerültek legmesszebbre Szabadszállástól: felesége családjához költöztek Debrecenbe. Tündi Kiskőrösre ment férjhez egy oláh cigány férfihoz, akit az asszony egész családja szeretett és becsült. Első gyermekük 1964 körül született. 1969-ben, a harmadik gyermekük születése előtt egy-két hónappal férje huszonnyolc évesen, váratlanul meghalt. Tündi ekkor férje családjánál maradt, innen ment férjhez másodszer, újra egy szintén odaválósi, kiskőrösi oláh cigány férfihoz. Tíz gyermekük született.

Katalin 1969-ben ment férjhez, s még ebben az évben megszületett a kisfia is, László. Férje, Bedecs János édesanyja kárpátaljai, tiszaujlaki zsidó családból, édesapja felvidéki, felsőszeli gazdálkodócsaládból származott, mindketten a második világháború alatt menekültek Magyarországra, s munkahelyükön, a MÁV-nál ismerkedtek össze. Bedecs János Szabadszálláson volt katona, így ismerkedtek össze Katalinnal. A fiatal házaspár kezdetben az ő szüleinél lakott Dunaharasztin, később albérletben Soroksáron, Tökölön. Ekkor mind a ketten az Élgnénel dolgoztak, munkájuk miatt Miskolcon és a Balaton partján is laktak, IBUSZ-lakásban. Amikor nem volt más lehetőségük, akkor hazamentek Szabadszállásra. A hetvenes évek közepétől, amikor már a második gyermekük is megszületett, férje szüleivel közös telken laktak Soroksáron, de külön házban. 1980-ban beköltözhettek egy tanácsi bérlakásba Pesterzsébeten, az egyik újonnan épült lakótelepen. Közben 1978-ban megszületett a harmadik gyermekük is, egy kislány.

Erzsi és Iboly, Katalin két fiatalabb lánytestvére is 1970 körül került össze az élettársával, illetve a férjével (mindketten kiskőrösi oláh cigány férfiak), 1971-ben mindkét családban megszületett az első gyerek is. Erzsébet a karonülő csecsemővel hamarosan hazaszökött Szabadszállásra a szüleihez, itt élt addig, míg férjhez nem ment Szilvási Ferenchez, egy solti parasztcsaládból származó férfihoz, akivel közösen nevelték fel Erzsi kislányát Szabadszálláson. Iboly Kiskőrösön élt, házasságából hat gyermeke született. Később ő és férje elmaradtak egymástól, elváltak.

Verebes József és felesége a hatvanas évek végétől már csak a három legkisebb fiúról gondoskodott maga (a legkisebb még csak öt-hat éves). Béla otthon lakott velük – ő nem nősült meg később sem –, de ekkor már dolgozott. Az idősebb lányok közül Katalin és Erzsébet ideiglenesen családostul a szülőkkel egy házban lakott a hetvenes évek elején, ekkor ők is segítettek a kisebbekről való gondoskodásban. Verebes József és felesége egyre nehezebben tartották el a családjukat, egyre rosszabb körülmények között nevelték a gyerekeket, nem tudtak figyelni arra, hogy járnak-e rendszeresen iskolába. Ilona még mindig ugyanúgy „ment az élet után”, mint fiatalabb korában, napszámmal, tollfosztással, használt ruhák eladásával, ezzel-azzal teremtett elő napról napra valamit, a férje pedig esténként muzsikálni járt, bár annak egyre kevesebb haszna volt, ezért, ha tudott, elment építkezésekre dolgozni. A hetvenes évek legelején a gyámhatóság a rossz körülményekre hivatkozva elvette tőlük a három legkisebb fiút. Ezen a család is, a környezetük is megdöbbsent, senki nem értett egyet a döntéssel. Mint később kiderült, Katalin férje hívta fel a gyámhatóság (vagy egy újságíró?) figyelmét a család körülményeire, és ennek hatására kerültek nevelőszülőkhöz a fiúk. (Van olyan rokon, aki ezt a mai napig nem tudta, a többiek pedig sokáig nem akarták elhinni. Katika számára férje cselekedete nagyon nagy csalódást jelentett, a mai napig nem tudja megbocsátani neki.)

Verebes József 1974-ben, ötvenöt évesen halt meg. Egy nagyon hideg téli estén hazafelé tartott a muzsikálásból, amikor elesett, és nem tudott felkelni, nem tudott hazamenni. (A háború óta rosszak voltak a lábai.) Mire megtalálták, addigra már teljesen átfagyott, tüdőgyulladást kapott, amit nem élt túl. Temetésére sok zenész jött el, hegedűszóval kísérték ki a temetőbe.

Bár a Verebes József halálát megelőző időszak történetei is gyakran töredékesek, a halála utáni időszakról szólóak már egészen mozaikszerűek. Ennek több oka is van:

2. kép. Verebes Katalin
14 évesen, Szabadszállás, 1963.

egyrészt ő volt az eddigi történetek központi alakja, köré szerveződött a legtöbb elbeszélés, másrészt ez az az időszak, amelyet Katalin a legmélyebb keserőséggel mesél el. A szegénység, mely gyakran már-már nyomorrá válik, az egyre rendszertelenebb és rendezetlenebb életmód, a testvérek és a többi családtag szétszóródása, az idősebb rokonok halála mind olyanná teszi ezt az időszakot, amelyet nehéz egy nagyobb egészbe integrálni, tele ellentmondással, olyan mozzanatokkal, amelyekkel nehéz szembenézni. A harmadik ok, ami szintén hozzájárul a még töredékesebbé váláshoz, az az, hogy Kata élete is ekkor kezd végképp más irányba fordulni. Így hát a hetvenes évek közepe utáni időszakot bemutató narratívák a család történetét azonosítják az egyes családtagok életét összefoglalás-szerűen ismertető szövegekkel: ki hol él, mi lett a házasságával, hány gyereke van, esetleg az összefoglalást kiegészítik valamilyen értéktételező tükröző mondattal vagy apróbb epizóddal. Ezek mellett az összefoglalások mellett az elbeszélők kitérnek a számukra fontos halálesetekre, azokra, melyekről tudnak, és amelyek mélyen érintik őket. Két halálesetet mindenki nagyon fontosnak tart. Az egyik 1979-ben történt, s mindenki számára hirtelen és tragikus volt: a nevelőszülőktől édesanyjához és otthon lakó testvéreihez hazalátogató Karcsi, aki ekkor tizenhat éves volt, a nyári hőségben szívgörcsöt kapott a szabadszállási strandon, és belefulladt a medencébe. A másik Ilona, az édesanya halála, melyre súlyos betegség után, 1987 telén került sor. Édesanyjuk temetése annál is inkább fontossá és emlékezetessé vált a testvérek számára, mert mindannyian, akik életben vannak, részt vettek rajta, másrészt a temetés utáni este úgy összevesztek egymással a testvérek (gyakorlatilag mindenkit rákényszerítettek az állásfoglalásra, a két oldal közül valamelyik mel-

lé mindenkinek oda kellett állnia), hogy még húsz év elteltével is van, akiben harag maradt azóta az este óta. Az azóta eltelt több mint húsz esztendőben egyetlen olyan esemény sem volt, melyen minden, még életben lévő testvér jelen lett volna.

Katalin és szűkebb családja élete a kezdeti nehézségek után egyre kiegyensúlyozottabbá és biztonságosabbá vált. Amikor 1969-ben az első gyermekük megszületett, gyakorlatilag a semmiről indultak. Férje akkor szerelt le, és kezdett dolgozni. Katának először férje családjánál laktak, majd albérletben. Mivel rá voltak szorulva, amint ráhagyhatták napközben másra a kisfiút, Kata is dolgozni kezdett. Második gyermekük megszületése után nem sokkal, 1971 őszén ideiglenesen hazaköltöztek Szabadszállásra, először ismerősökhöz, aztán a szüleihez, mert nem volt más lehetőségük. Férje hét közben Budapesten volt, ott dolgozott, hétvégére ment csak haza. Néhány év múlva visszaköltöztek Soroksárra: kaptak némi segítséget a szabadszállási tanácstól, és anyagi helyzetük is megerősödött annyira, hogy férje szüleinek telkén felépítsenek egy kicsi szoba-konyhás házat. A közben ötfősre bővült család 1980-ban költözhetett be egy hetvenegy négyzetméteres, két és fél szobás tanácsi panellakásba Pesterzsébeten. Ekkorra úgy tűnt, a család anyagi helyzete végképp rendeződött. Katika egy tsz-ben dolgozott csomagolóként, mellette vezette a háztartást, nevelte a gyerekeket. A férje munka mellett tanult, különböző tanfolyamokat végzett el, közben a Budapesti Likóripari Vállalatnál dolgozott, és itt egyre előbbre jutott. Főállása mellett maszekolt is: kisiparosként dolgozott mint mechanikai műszerész, háztartási gépeket, óvodák, bölcsődék mosógépeit javította, villanszerelési munkákat vállalt. Először ő, később felesége is megszerelte a jogosítványt, 1985 körül megvették első autójukat, egy Zsigulit, amit később lecseréltek egy Daciára. Nyaranta a Balatonon üdültek vállalati vagy SZOT-üdülőkhöz, hétvégekre kirándulni jártak a gyerekekkel, vagy hazamentek Szabadszállásra a rokonokhoz. Férje családjából csak férje öccsével és az ő családjával tartották rendszeresen a kapcsolatot (ők a legkisebb gyerekeknek a keresztzülei is voltak), a szülőkkel vagy férje két húgával csak nagyon ritkán találkoztak.

Az 1980-as évek közepétől Katalinék házassága kezdett tönkremenni, végül közel húsz év házasság után, 1988 körül elváltak. A válásuk és a rendszerváltozás gyakorlatilag egy időben történt, Katalin nagyon nehéz helyzetben maradt egyedül. Fia az általános iskola után nem tanult tovább. Ebben nagy szerepe volt az édesapjának: a fiú a felső tagozatban már nem tanult jól, meg is bukott, emiatt az apja úgy gondolta, az jelenti számára a biztos jövőt, ha minél hamarabb dolgozni kezd. Felesége és fia megkérdezése nélkül egyeztetett az iskolával, munkahelyet keresett a fiúnak, majd beadta dolgozni. A tizenhat éves fiú nem fogadta el a feje fölött hozott döntést, rövid idő után kimaradt a munkahelyről, elment máshova dolgozni, onnan is kimaradt, esti gimnáziumba iratkozott, majd elvitték katonának, ahonnan aztán idő előtt leszerelték. Ez már a rendszerváltozás utánra esett. Sokáig nem volt bejelentett munkahelye, alkalmi munkákból vagy – mint ahogy akkoriban nagyon sokan – seftelésből, piacozásból élt.

A középső gyermek (az idősebbik lány) az általános iskola után gyors- és gépíró-szakiskolába ment, majd az iskola elvégzése után, 17–18 éves kora körül dolgozni kezdett a szakmájában. Évekkel később esti iskolában leérettségizett, néhány évig külföldön élt.

A harmadik gyermek (a fiatalabbik lány) még általános iskolás volt a szülei válása idején, Katika vele maradt egyedül, volt férje szinte semmivel sem támogatta őket, s

értékesebb tárgyaikat, megtakarított pénzüket elvitte. A lakást a bíróság Katalinnak és a gyerekeknek ítélte, ám amikor a fia megnősült, és 1990-ben megszületett a kislánya, akkor egyrészt azért, hogy ők is maguk lakhassanak, másrészt azért, mert egy fizetésből nem tudta tovább fenntartani a lakást, elcserélte két kisebbre. Az egyikbe a fia költözött a családjával, a másikba Katika a két lányával, ám az idősebb hamarosan albérletbe ment. A kisebbik lány az általános iskola elvégzése után gimnáziumban, majd egyetemen tanult tovább. Katalin közben elveszítette a munkahelyét, éveken keresztül volt munka nélkül. Házakhoz járt takarítani, ebből éltek, ebből fedezte a kislány taníttatását. Néhány nagyon nehéz év után lassan újra egyenesbe jöttek: amikor az önkormányzat a kilencvenes években felkínálta, akkor megvette azt a lakást, amelyben lakott, úgyhogy most a sajátjában él, 2005 óta pedig újra bejelentett munkahelyen dolgozik. Ez a kettő sokat jelent számára, ezek révén biztonságban érzi magát, úgy érzi, olyan háttérrel tud biztosítani a családjának, amely megvédi őket a kiszolgáltatottságtól (bár már mindhárom gyermeke független, és eltartja magát és a családját).

A verbálisan szerveződő múlt

Az általam vizsgált, a családi múltat elérhető közelségbe hozó szövegek egy ennél jóval nagyobb kontextusba illeszkednek. A történetek mesélése, a tapasztalatok, élmények szövegbe foglalása az egyik legfontosabb eszköze a világ szimbolikus birtokbavételének, a környezet és a személyes világ közötti kapcsolat (újra)definíálásának és ennek másokkal való megosztásának. A családtagok itt is elmesélik egymásnak apró-cseprő ügyeiket, mi történt a buszon, a munkában, mit hallottak, mit láttak, mit gondoltak, mi történt velük. Ami ezek közül a történetek közül kiemeli a vizsgált szövegeket, az nemcsak a tematika és az összes családtag figyelmére számot tartó igény, hanem az ismétlésükre való törekvés, az a vágy, hogy ezeket többször hallják vagy elmondják. Természetesen nem csak a családi múltra vonatkozó szövegek ismétlődnek Katika családjában, itt is vannak kedvelt viccek, a családi repertoár részévé vált iskolai, munkahelyi vagy más jellegű történetek, nem is kis számban. Pontosan az elillanó és az ismétlődő narratíváknak ez a bőséges kínálata, sokszínűsége rejtette el kezdetben a családi múltra vonatkozó történeteket, és erősítette a gyökértelenség látszatát. Különösen nehéz volt a nyolcvanas–kilencvenes évekből származó munkahelyi sztoriktól elválasztani őket. Ennek több oka is volt: ugyanúgy Katalin a legtöbb gazdája, vagy mint legtapasztaltabb előadóra, akkor is gyakran rábízzák a történetek elmondását, ha más családtag is részese vagy akár főszereplője volt annak, illetve a történetek struktúrája, megszövegezése, stílusa és kommunikációs környezete is nagyon hasonló. Azonban – a tematikai különbségek mellett – két dolog mégis indokoltá teszi a kiválasztásukat: maga az elbeszélői döntés és osztályozás, vagyis szerintük, a család szerint mi sorolható a családi múlt szövegeihez, mi nem, és az a magába záródás, amely ezeket a munkahelyi történeteket jellemzi. A családi múltra vonatkozó szövegek nagyon gazdag asszociációs mezővel bírnak, a munkahely szövegei azonban nem lépnek ki a maguk teremtette munkahelyi keretek közül.

A családi múltra vonatkozó szövegek tematikailag és műfajilag egyaránt nagyon

3. kép. Verebes Katalin férjével és gyermekeivel, Millenniumtelep, 1971.

sokszínű, vegyes csoportot alkotnak. Nagy számban találunk közöttük élményelbeszélést, igaz történetet, kifejezetten élet- és családtörténeti elbeszéléseket, illetve valamivel kevesebb vallomást vagy vallomás jellegű szöveget. Témájukat tekintve ezek a szövegek felölelik az egész életet:⁸ a családtagok örömmel mesélnek és hallgatnak gyermekkori kalandokról, csínytevésekről, a felnőttkori viszontagságokról, a boldogulás módjairól, a mindennapi életet meghatározó körülményekről, a hétköznapok és az ünnepek összetevőiről, alakulásáról, a régen gyakorolt munkákról, munkafolyamatokról, természetfölöttinek tartott, titokzatos jelenségekről. Gyakoriak azok a témák, melyekben lehetőség adódik a történelem eseményeinek összekapcsolására a családtagokkal, a családot érintő eseményekkel⁹ – így tudnak történeteket kapcsolni a második világháborúhoz, a világháborút követő kitelepítésekhez, az 1950-es évek parasztságot sújtó rendelkezéseiseihez, a kommunista túlkapásokhoz, 1956 eseményeihez. Ha valamilyen kapcsolatba kerültek a családtagok híres emberekkel (zenészekkel, színészekkel), ők is szereplőivé váltak a történeteknek. A kifejezetten élet- és családtörténeti elbeszéléseket, a család eredetét, történetét bemutató narratívákat leggyak-

rabban a fiatalabb generációk érdeklődése hívja életre, ezek általában szintén epizodikus, asszociatív kapcsolatokra épülő szövegek. Kevés az intim, személyes érzelmekről, szerelmekről, csalódásokról szóló szöveg, ha ilyenek mégis megfogalmazódnak, arra bensőséges hangulatban kerül sor, kettesben, ritka az, hogy egynél több hallgatója legyen egy ilyen elbeszélésnek vagy vallomásnak.

A különböző tematikájú narratívák általában valamilyen epizodikus mag köré szerveződnek, s ugyanígy a leírások, az állapotok vagy érzelmek bemutatása, a vallomások is. Gyakorikak a humoros, csattanókra végződő történetek, sőt ott is törekszenek a csattanószerű befejezésre, ahol pedig az élményanyag, a téma, a szövegek hangulata egyébként nem támogatja ezt.

A vallomásokat és a spontán beszélgetésekbe befűződő családi tematikát leszámítva, mint már említettem, az ismétlődés fontos jellegzetessége ezeknek a narratíváknak. A gyakori ismétlődés tette lehetővé annak a kiforrott elbeszélői stílusnak a kialakulását, ami jellemzi a szövegeket, a jól formált, lecsiszolódott elbeszélések létrejöttét, melyek képesek betölteni a nekik szánt vagy általuk kikövetelt funkciókat. Ezek a funkciók többfélék lehetnek, jelentős szerepet kap közöttük a szórakoztatás – ez különösen igaz a humoros történetekre, a gyerekkori rosszaságok, csínytevések elbeszélésére, a szegénységből és a legtöbb családtag által ma már elfogadhatatlannak és érthetlenné gondolt „egyik napról a másikra” való életmódból adódó jellegzetességek elbeszélésére. A családtörténeti szövegek funkciói között szerepel még az ismeretek átadása, a szocializáció, a házassággal a családhoz kapcsolódók vagy barátság révén sok időt itt töltők integrálása, a családon belüli kapcsolatok megerősítése, fenntartása. Fontos funkciója ezeknek a történeteknek az identitásteremtés és mellette az értékrend és olyan viselkedési minták közvetítése, melyeket nem lehet direkt tanítással, egyértelműen verbalizált módon hatékonyan átadni. Az elbeszélők e szándékai csak ritkán jelentkeznek közvetlen módon, ők maguk is egy mintát követnek, Katalin és testvére elmondása szerint a legtöbb történetet a család eredetéről, édesapjukról és a születésüket megelőző időkről édesanyjuktól és az idősebb rokonoktól hallották:

„Cuni néni: ...aszt gyűttek haza éjszaka a muzsikálásból, így mesélte el a nagymama.

Katalin: De kinek mesélte vajon?

Cuni néni: Hát anyámnak, a föl nőtteknek, s mink meg afféle gyerekek, ott ütünk, oszt hallgattuk.”

Ha beszélgetéseink közben, amikor ezek a történetek elhangzottak, valamelyik unokája viselkedésével Katalinék elégedetlenek voltak, gyakran hangzottak el ezek vagy ehhez hasonló mondatok: „Ahelyett, hogy ide leülnél, és hallgatnád, mit beszélünk! Mikor én ennyi idős voltam, örültem, ha nem zavartak el az idősebbek!” „Nem fogad szót az anyjának. Nem tud leülni, látod. Mink gyerekkorunkba nem leütünk az öregeket lesni?”

A genealógiai szövegek funkcióit nemcsak a tartalmak hordozzák, hanem maguk a helyzetek is, melyekben elhangzanak, az a pragmatikai háló, mely a háttérrel biztosítja hozzájuk, az a kommunikációs aktus, melynek során a vizsgált narratívák létrejönnek és újraformálódnak.¹⁰ Keszeg Vilmos a fel- és leszálló ági családi kapcsolatokról való tudás megszerkesztése és használata kapcsán háromféle technikát különböztet meg, melyek életben tartják az egyéni vagy közösségi szempontból fontosnak ítélt

emlékezetet: a rituális genealógiai emlékezetet, az externalizált emlékezetet, mely technikai eszközök, például írás, film- vagy hangfelvétel révén örökíti meg bizonyos eseményeket, és harmadikként említi a nem szervezett, diszperz emlékezetet (Keszeg 2002). Megállapításai szerint az emlékezési szertartások társadalmi keretet teremtenek az emlékezet megosztására, elfogadtatására, a jelen szándékának megfelelően biztosítják az emlékezet tartalmi módosítását, aktualizálását, átigazítását. Keszeg Vilmos ennek illusztrálására az erdélyi gyakorlatból hoz példákat: a halottbúcsúztató szokását, melyben a közeli hozzátartozóktól indulva egészen a távoli rokonokig név szerint felsorolják a gyászolókat, a gyászjelentő genealógiai funkcióját, a vőlegény- és menyasszony-búcsúztatókat. Az externalizált emlékezet kevésbé engedékeny a jelennek, szerves kapcsolatban áll a kihelyezés helyével, korával, törekvéseivel. A nem szervezett, diszperz emlékezet Keszeg Vilmos rendszerezésében kiegészítő funkciójú, asszociatív természetű: irreleváns kontextusokhoz kötődik, melyekben az emlékezést szövegelőzmények, pretextusok indítják el és motiválják.

Az általunk vizsgált családi gyakorlatban rituális genealógiai emlékezet olyan formában, ahogyan Keszeg Vilmos azt leírja, nem létezik. Nincsenek olyan közösségi alkalmak, amikor kötött formában, egy létező normatív gyakorlatnak megfelelően számba veszik az elődöket és a leszármazottakat, genealógiai táblákat alkotva, ahol az egyes családtagok a családban betöltött státusukat tükröző helyen szerepelhetnének. Legközelebb ehhez az emlékezési formához a halottak napi gyertyagyújtás áll, ám ez Katalinéknál magányos, legfeljebb kettesben, egy-egy épp jelen lévő gyerekével megosztott emlékezést jelent. Mivel Katalin már fiatalasszony korában elkerült Szabadszállásról, ahol a halottjai nyugszanak, és amíg gyermekei kicsik voltak, nem volt lehetősége ilyenkor hazautazni, kialakította azt a gyakorlatot, amely szerint november 1-jén este otthon a konyhában gyertyát gyújt elhunyt hozzátartozói emlékére. Erre általában akkor került sor, amikor a gyerekeket már lefektette. A legközelebbi családtagok (édesapja, öccse, később édesanyja) és az abban az évben elhunytak emlékére egy-egy gyertyát gyújt, ezeken kívül pedig még egyet, a többiekért. Csendes elmélkedéssel és emlékezéssel telik ez az este, esetleg csendes beszélgetéssel.

A rituális genealógiai emlékezés helyett esetünkben a diszperz emlékezési gyakorlat és a Bíró A. Zoltán által kváziritualizált történetmondásnak (Bíró 1996:248) nevezett elbeszélői helyzet garantálja az elődökről való tudás átadását, az emlékezésnek mint interpretációs gyakorlatnak, vagyis az én és a saját társadalom közötti viszony definiálásának és újraalkotásának teret adó társadalmi eseménynek a létrejöttét. Mind a diszperz, mind a kváziritualizált emlékezésnek teret adó helyzetekre igaz, hogy nem az elbeszélés céljából jönnek létre. A mindennapos családi együttlétek mellett olyan mikroszintű társadalmi események – gyerekek, unokák hazalátogatása, rokon- vagy baráti látogatások, szomszédolás, kisebb családi ünnepek, közös utazások – válnak a genealógiai emlékezés terévé, melyeknek legfeljebb megszerveződésük mutat szabályozottságot, azonban hatékony felhasználásuk családi tematikájú narratívák elmondására vagy kiprovokálására és az ezzel kapcsolatos szándékok véghezvitelére (tanítás, példaadás, kapcsolatok erősítése, valamivel kapcsolatos vélemény kifejtése stb.) már a beszélő egyéni kompetenciáin és a hallgatók hajlandóságán múlik. Amennyiben létrejön a történetmondás, ahhoz hozzájárul mind a hallgatók oldalán jelentkező elvárás, az idő, a fizikai tér megfelelő kezelése és beosztása. Konszenzusra van szükség, a részt

4. kép. Balról: Verebes Katalin, Szilvási Ferenc, Szilvási Ferencné (Verebes Erzsébet), Horváth Ilona, Verebes Ilona (Cuni), Bedecs Dóra, Szabadszállás, 1985 körül

vevő felek együttműködésére. Ahhoz, hogy valaki beszélőként kihasználhassa ezeket a nyilvánosságnak teret adó helyzeteket, rendelkeznie kell a megfelelő családi státussal és olyan képességekkel, melyek birtokában meg tud felelni a hallgatói elvárásoknak. A megfelelő családi státusz egyik fő letéteményese természetesen a kor és a korból adódó tekintély: még ha nem is érdekel a legfiatalabbakat egy történet (ez általában a kamaszkorú unokákkal fordul elő), akkor is elvárás velük szemben, hogy ne zavarják az elbeszélőt.¹¹ Általában a vérségi kapcsolatban álló rokonok előnyt élveznek az affiniális rokonokkal szemben, azonban ezt nagyban befolyásolják az egyéni személyiségjegyek és a képességek. Nemi szempontok nem jutnak szerephez, mint ahogy olyan státusszimbólumok sem, mint a katonaviseltség (amíg létezett) vagy a jó anyagi helyzet, az anyagilag előnyös munkahely. Számít azonban a rendezett életvitel, a műveltség,¹² a tisztaság. Ahhoz, hogy valaki elismert elbeszélő legyen a családban, a tárgyi tudáson kívül szükség van arra, hogy a családtagok hitelesnek ismerjék el a tudását, és rendelkezzen a megfelelő elbeszélői képességekkel, tudjon összefüggően beszélni, legyen nagy szókinccse, és legyen meg az a szerkesztői képessége, hogy a történetei lehetőleg csattanóval végződjenek. Számtalanszor voltam tanúja annak, ahogy gyerekei Katalint vagy Cuni nénit, Katalin testvérét kérik fel egy-egy általuk is ismert történet elmondására, azzal indokolva kérésüket, hogy „úgy csak ők tudják elmondani”. Amikor egy fiatalabb családtag próbál elbeszélőként bekapcsolódni az emlékezésbe, az idősebbek kezdetben teret adnak neki, ám általában néhány mondat után nem bírják tovább, helyesbítik a mondandóját. Először felváltva beszélnek, aztán lassan az idősebb veszi át a szót.

A történetmesélés mindig párbeszédese formájú, szükség van a hallgatók közbevetéseire, kérdéseire. Ilyenkor kiderül, hogy a hallgatók mennyire vannak egy hullámhosszon az elbeszélővel, a megfelelő kérdéseket teszik-e fel, a megfelelő helyen, azokat a mozzanatokot hangsúlyozzák megjegyzéseikben, amelyek továbblendítik a történetet, vagy elbeszélnek a felek egymás mellett, a közbevetések és a kérdések megakasztják, eltérítik a történetet. A gyerekek teljes jogú résztvevői ennek a folyamatnak: kérdez-

hetnek, közbeszólhatnak, a felnőttek figyelnek rájuk, válaszolnak a kérdéseikre. Gyakran kifejezetten nekik szólnak az elbeszélések, ők azok, akik megértést tükröző megjegyzéseikkel továbbgördíthetik a szöveget. Nemcsak a hallgatók kezdeményezik az interakciót az elbeszélővel, hanem az elbeszélő maga is megpróbálja bevonni a többieket. Alkalmas eszköz erre a hitelesítő formulák egy része („Te is ott voltál, emléksző?”), a helyeslést vagy ellenkezést váró megjegyzések („Hát ismered, milyen!”), „Most csak nézd meg ezeket a szomszédokat!”), azoknak a rokoni kapcsolatoknak a hangsúlyozása, amelyek a történetek szereplői és a hallgatók között fennállnak („Apádat szerette nagyon!”), „A papád – mert hát csak a papád! – úgy járt ám!”). Ezek gyakran csak formailag kérdések vagy felszólítások, a funkciójuk a figyelem ébrentartása, a hallgatók aktív résztvevővé alakítása. A történetmondónak azonnali visszacsatolásra és reakciókra van szüksége, ezek felhasználásával alakítja a következő mondatot, annak megfelelően folytatja a történetet.

Mint arra már utaltam, gyakorlatilag bármilyen helyzet alkalmas arra, hogy genealógiai tartalmú szöveg hangozzék el benne. Az elbeszélői helyzet létrejötte lehet közös produktum, amikor a jelenlévők között valamilyen asszociációs sor eredményeként, közös megegyezés alapján kerül sor egy történet elmesélésére. Ilyenkor gyakran felszólítják azt, akit a legjobb, leghitelesebb elbeszélőnek tartanak (ez általában Katalin), hogy mondja el az adott történetet: „Azt meséld el, amikor...!”, „Az hogy volt, amikor...?” Ezek alól a felszólítások alól csak nagyon nyomós indokkal lehet kibújni, általában Katalin ilyenkor elmeséli, amit kérnek tőle, sokszor más történetekkel együtt. Katalin nem is nagyon szokta kéretni magát, örül a többiek érdeklődésének. Az is előfordul, hogy egy kívülről, mások által láthatatlan asszociáció nyomán kezd el Katika mesélni, a legváratlanabb helyzetekben. Egy alkalommal töltött káposztát főzött, én is épp ott voltam nála, segítettem neki, és egy egyszerű, a főzésre vonatkozó kérdésből a következő beszélgetés kerekedett ki:

„– Édeskáposztából sose csináltál töltött káposztát?

– Sose. Nem jó az. Olyan, mint a pulutyka!

– Mi az a pulutyka?

– Főzelék! Mikor láttuk, hogy apa hozza haza az ekkora káposztát... – és mutatja, a hóna alatt hozta –, ó, hányszor főzött nekünk! Mikor nem volt más. Nem szerettük! Csak úgy magába... legfeljebb krumplival. [Rövid szünet.] Mi neveztük úgy! Lehet, hogy apáéknál Szerbiában így hívták.

– Miért nem anyukád főzött nektek ilyenkor?

– Sokszor elment reggel, csak este jött haza. Ment az élet után. [Rövid szünet.] Ruhákat árúni, tollat fosztani. Ő ment nappal, apa meg éjjel, muzsikálni. És vagy volt szerencséje, vagy nem, apának. Ha akadt egy olyan jó vendég, keresett, ha nem, akkor nem. Azért valamennyit mindig összeügyeskedött.”

Egy másik alkalommal vidékre mentünk, az autóban rajta és rajtam kívül a nagyobbik lánya és annak a gyerekei ültek. Elhajtottunk egy Baja felé mutató tábla mellett:

„– Arra van Baja? Apának a testvére, a Manca a bajai kórházba halt meg. Az egy szép nő volt. Az úgy halt meg, hogy sósavat ivott.

– Miért?

– Az Éva néni hozzá akarta adni valakihő. És akkor kiderült, hogy öt hónapos állapotos. [Rövid szünet.] Az a bűdös vénasszony! Azt szidta mindig! Én még emlékszők

rá. Egyszer lehozta hozzánk. [Rövid szünet.] Az Éva néni ellenőzte, mert szegény vót. Kinézett neki valami gazdag kulákot. Hát anyát is ugráltatta! A grádicsról. Odatámasztotta a létrát a padlásfölgáróba. »Minek az neked!?!« Aztán mi lett a vége? Az lett a vége, hogy nyolc hónapra meghalt benne a gyereök. Betyár volt! [Rövid szünet.] Harisnyába tartotta a pénzt, amit apa keresett. Mind elvette tőle, ő osztotta be. Aztán mindig csak töpörtyűt vett. Az volt a legolcsóbb. Mindig tele volt pénzzel!”

Az ilyen és ehhez hasonló helyzetek mellett sokszor tanúja voltam annak, hogy Katalin telefonbeszélgetések során kezd el mesélni vagy televízióreklám hatására, vagy nem is kezd el mesélni, csak egy-egy olyan szót használ egy, a mi szempontunkból semleges beszélgetés során, ami mégis bekapcsolja a genealógiai emlékezés folyamatába. A családi témájú narratívákban gyakran használja a *romnyi*, *manus*, *gádzsó*, *gádzsi*, *magyar*, *cigány* kifejezéseket. Ezt mindenki helyénvalónak és természetesnek is érzi, azonban amikor egy naptár régi, fekete-fehér, aratóbandát ábrázoló képére meglepetésében úgy kérdez rá, hogy „Ki ez a sok gádzsó?”, vagy amikor arról mesél, mi történt aznap a buszon, és így jellemzi az egyik szereplőt: „Olyan szép kis magyar lány”, miközben ezek a megkülönböztetések az adott kontextusban a többi családtag számára már nem érvényesek, akkor óhatatlanul bevonja ezeket a beszédeseményeket is a genealógiai emlékezés terébe.

Mint az előzőekből is látszik, a vizsgált családban gyakorlatilag bármilyen családi együttlét, alkalom a genealógiai emlékezés terévé válhat. Az ezekben a beszédeseményekben megfogalmazódó családörténeti szövegek nem veszik magukra egy rögzült, pontos határokkal rendelkező, határozott eleje-közepe-vége típusú narratíva formáját, egy beszélgetésből szinte észrevétlenül lesz emlékezés – emiatt úgy tűnik, mintha folyamatosan mesélnének. Ez a történetmesélés maximálisan dialógus formájú, minden jelenlévő résztvevőjévé válhat valamilyen formában, nincsenek kifejezett kezdő- és záróformulái a történeteknek, nincs kijelölt helye, időpontja az emlékezésnek – vagyis inkább minden időpont és helyszín potenciális, kvázirituális időponttá és helyszínné válhat. A hitelesítőformulák („majd megmutatom”, „ha élne még az öreg, meg tudná mondani”, „a Cunit kell megkérdezni, az biztos tudja”, „láttad te is”, „emléksző?”, „majd elviszlek oda”, „a Laci vót karonülő”), a mostani környezetre, a jelenlévőkre való reflektálás („akkora lehettem, mint a Dórika”, „akkor még nem volt tévé”), a gyakori erős érzelmi töltet, az indulatszavak, az érzelemmel telített megfogalmazás mind-mind a narratívák valóságosságát erősítik, a múlt kézzelfoghatóvá tételét. Fontos azonban, hogy a hitelesítőformulák esetében a gesztus, a szándék a fontos, amit kifejeznek, mert amelyek közülük kimutatnak a szövegből, „üres” helyekre mutatnak. Vagyis akinek az emlékezetét, emlékeit kívánja mozgósítani, azoknak általában nem lehetnek valódi emlékei a kérdéses dolgokról, olyan kicsi gyerekek voltak, amikor a saját tapasztalatokra szert tehettek volna, az ígéret, melyek elbeszélés közben hangzanak el, arra utalva, hogy majd együtt keresik fel a szóba kerülő helyszínt, a jövőre vonatkoznak, nem lehet tudni, hogy beváltják-e valaha.

A genealógiai emlékezés szövegeinek totalitásra törekvését – azt az irányultságát, hogy a múltat a lehető legteljesebben mutassák be, amennyire csak lehet, újraterezték azt – mutatja az is, hogy az elbeszélésekben miként pótolják a hiányzó tárgyi emlékeket: fényképeket ugyan nem találtam az 1960-as éveket megelőző időszakról, még a hatvanas–hetvenes évekből is csak elvétve, azonban számtalanszor volt alkal-

mam hallani régi fényképekről. Színesen, érzékletesen mesélték el, kit ábrázoltak, milyen pózban, milyen ruhában, hol voltak ezek a képek:

„Apának zenekara volt. Egy női dzsessz-zenekar. Járt a országot vele. Nagymenő volt. Rengeteg pénze, mindene... Egyszer megbetegedett az egyik dobos lány. Akkor egy nagy, előkelő étteremben léptek fel. Pótolni kellett, anyát ültette be a helyére. Fekete cilinder, fekete ruha, nagyon szép vót. Le volt fényképezve, én még emlékszők azokra a fényképekre. Nagyon szép volt. Apa meg féltékeny volt.”

„Vót róla egy fénykép, de azt is elemésztötték. Anyámnak a hanyagsága! Még ott a kis házba ki vót téve egy, egy ekkora, nagyobb méretű fénykép. Derékig ért, úgy vót lefényképezve, gyönyörű vót! Én még emlékszők rá, hosszú, dús szőke hajú, hullámos hajú nő vót. Kerek arcú, fehér, gyönyörűséget képzelj el! Kék szemekkel. Ilyen retusált, barna kép vót, de olyan, mintha színes lett vóna. Gyönyörű ruhába, abba a régiesbe, ami abba az időbe vót a divat, buggyos vállal, rövid ujjú, és tán egy rózsát fogott így a mellin, kivágott ruha, nagyon szép vót. S az őv az olyan vastag, lógós, kék őv, még arra is emlékszők, így át vót kötve a dereka. Mindig ki vót téve az ágyuk fölé, az mindig ott vót, mindig néztük, aszt ahogy elköltöztünk a Punak-házba...”

„Az Öcsitől el kéne kérni azt a fényképet, nem veszi föl a telefont. Címit kéne valahogy mögszörözni a Marikátó vagy valamelyiktű. Mer még annál tán, mintha annál lönne a fénykép. Fiatalasszony vót, hát a Cuni lehetett, mint az Erik, akkora, az Öcsi meg olyan karonülő vót. Fogja. Cuni egy almát eszik, az Öcsi meg így mászik ki az ölibű, s úgy van róluk egy fénykép csinátatva.”

„Cuni néni: Fiatal képe anyámnak, olyan kedves, fiatal képe. Hogy olyan szép vót rajta. Hát emlékszők rá.

Katalin: Olyan soványka volt. Szép. A Manca fényképire emlékszől, ugye?

Cuni néni: Hát persze!

Katalin: Na az is eltűnt.

Cuni néni: Hát az is az Öcsinknél van.

Katalin: Nem.

Cuni néni: Hát hogyhogy? De az Öcsink vitte. Figyelj, Kati! Az Öcsink vitte el!

Katalin: Nem, az még akkó eltűnt, még mikó huncókodtunk el a nagymamátúl a Punak-házba. Azt azóta nem láttuk. Hacsak apa zsebre nem rakta, aszt az izéte el. Te még emléksző arra a fényképre? Mer én emlékszők rá. Tudod, az hogy nézett ki.

Cuni néni: Emlékszők. Gyönyörű szép szőke nő vót, kék szemű.

Katalin: Egy rózsát tartott a kezibe.

Cuni néni: Estélyi ruhába.

Katalin: Abba vót.

Cuni néni: Azt meséte anyám, hogy rózsaszín estélyi ruha vót, oszt ilyen arany-szőke haja vót, az mind hullámba, ennek vót hát olyan haja. Hát még olyan...

Katalin: Mint Alexának.

Cuni néni: Olyan tündéri haja vót. Az arca meg olyan vót, mind az Öcsink. Tiszta Öcsink vót. Az a szép orra, szeme, arcvonása az Öcsinkre hasonlított. De hát az egy olyan nő vót, hogy még olyan szépet nem láttá. Így tartotta a rózsát.

Katalin: Emlékszők rá, hát mindég azt néztük. Az akkó eltűnt, én azt már soha többet nem láttam. Nem tudom, hova lehetött.”

„Cuni néni: Vót a Katica nagymama. Arra emlékszök, mer anyám meséte, annak is vót fényképje, ilyen gyönyörű...”

Katalin: Hát de apa már nem ismerte az anyját! Kétéves vót, mikó...

Cuni néni: No de az Éva nénje által vót meg az a fénykép.

Katalin: Ja!

Cuni néni: És elhozta anyám ide, Szabadszállásra abba az időbe. És én emlékszek arra a fényképre is.

Katalin: Én arra nem, azt nem is láttam.

Cuni néni: Hevert ilyen estélyi ruhába. Gyönyörű kifaragott heverőn. Aszondja anyám, olyan tűzbársony piros heverő vót, estélyi ruhába, aszt a hajába takarózott, olyan haja vót neki.”

A genealógiai emlékezés totalitásra törekvése beemeli a múltat a jelen eseményei közé, szavakkal pótolva mindazt, ami hiányzik a saját tapasztalatokból, amit saját szemükkel nem pillanthatnak, saját fülükkel nem hallgathatnak meg a családtagok. A szövegek megalkotása közben a beszélők igyekeznek figyelembe venni a hallgatók tudását, világképét, mindazt, ami a beszélők feltételezése szerint segítségükre van, és felhasználható a családtörténeti narratívák értelmezésekor. Különösen látványos ez akkor, amikor kisgyerekeknek mesélnek, önekik tanítják meg szépen lassan a régi dolgokat:

„D. B.: A Lajos bácsi is hegedült?

Katalin: Hát zenész vót, de én azt nem tudom, hogy ő mit hegedűt.

Alexa: A zenész az apukád volt?

Katalin: Igen, arról mesélek, gyere, hallgasd!

Alexa: Én láttam az anyukáját élőben.

D. B.: Kinek az anyukáját? A mamának az anyukáját, hol láttad?

Alexa: Tévében énekelni, jól mondom, mama?

Katalin: Jól mondog.

D. B.: És hogy nézett ki?

Katalin: Szép vót, igaz?

Alexa: Szőke haja volt?

Katalin: Barna.

Alexa: Barna?

Katalin: Gyere, elmesélem neked!

Alexa: Meséld el!”

Ez a felvétel 2006 augusztusában készült, Alexa ekkor négy és fél éves volt. Minden nála idősebb családtag számára tudott dolog, hogy Katalin édesapja cigányzenész volt, primás, és hogy nem maradt hangfelvétel a muzsikálásáról, ismertsége valószínűleg nem terjedt túl Szabadszállás és néhány környező település határán. A kislány, Alexa ennek a tudásnak még nincs a birtokában, még nem tud mit kezdeni azzal, hogy *cigány*, nem tudja, hogy mi az a cigányzene, mit jelent az, hogy *primás*. A rádióban játszott cigányzene azonban már valami kézzelfogható tudást jelent, Katalin hát azt mutatta meg a kislánynak, hogy legyen valami fogalma a dédapjáról. Katalin édesanyja is hasonló logika alapján került a televízió nótaműsorába: ismerte és énekelte valaha azokat a dalokat, és Katalin megragadta a lehetőséget, hogy valami olyat mondhasson a kis-

lánynak a dédanyjáról, amit szerinte meg tud érteni, meg tud jegyezni. Nevetve így mesélte ezt el:

„Alexa hallgatta, cigányzene volt a cigányrádióban. Mondtam neki, hogy a te papád is így hegedült! Hallgatta sokáig, aztán ment haza, és mondta az apjának, hogy a papája hegedült a cigányrádióban! Ma meg azt kérdezte tőlem, hogy a te anyukád énekes volt? Én meg mondtam, hogy igen, amikor ivott, akkor énekelt...”

Sem Katalin, sem családja nem gondolja ezeket a közléseket hazugságnak, ugyan tudják, hogy szó szerint véve nem is igazak. Úgy vélik, a hatás, amit Katalin elért vele, elég közel áll ahhoz, amit ők hitelesnek gondolnak.¹³ A kislány édesanyjának, Katalin nagyobbik lányának volt egyedül ellenvetése az eljárással szemben: ő attól tartott, hogy ha Alexa idegeneknek elmeséli, ők viszont hazugságnak fogják tartani.

Kevésbé látványosan, de hasonló eljárások működnek akkor is, amikor Katalin vagy testvérei az idősebb családtagoknak mesélnek, vagy egymással beszélgetnek. A befogadó előzetes tudása, világképe egyszerre eredménye és eszköze is a genealógiai emlékezésnek, azokat a történeteket és tudásanyagot fogadják el hitelesnek, amely összhangban van az eddigi tudásukkal. Erre jó példa az, ahogyan Katalin reagált egy számára új információra. Cuni néni egy alkalommal, amikor a szüleikről mesélt, azt állította, hogy édesapjuknak volt egy fiútestvére is:

„Cuni néni: Meg vót annak még egy testvérje, Ottónak hítták, aszt elveszett a világháborúba, soha nem került többet elő.

Katalin: Az édőstestvére vót?

Cuni néni: Édes. Hát azé lett Ottó az én fiam.

Katalin: Igen? Hát én azt hittem, hogy csak ketten vótak.

Cuni néni: Hát apám nevezte el Ottónak, mer azt a testvérit szerette legjobban.

Katalin: Igen?

Cuni néni: Hát!

Katalin: De azt sose emlegette.”

Katalin ezt később nekem így kommentálta:

„Á, apa sose említette, egy bűdös szóval se, nem volt annak a Mancán kívül más testvére! Nem volt más édőstestvére annak! Ketten voltak, hát ezt még anya is mondta, emlékszők, sokat mesélt a Mancáról. Még amikor a Manca meghalt, jártak be hozzá sokat a kórházba, akkor se említette soha! Lehet, hogy valami rokon... a Lajos bácsiról. Vagy nem tudom.”

A folyamatos újramesélésnek – mint ebből az esetből is látszik – nem csak az lesz az eredménye, hogy a múlt jelenvalóvá válik, hogy létrejönnek a jelennek megfelelő interpretációi az egyén, a család és a saját világ viszonyának. Ez a folyamatos újramesélés újra és újra átalakítja a családtagok genealógiai tudását. Időről időre szembeesülnek azzal, hogy amin ők eddig nem is gondolkodtak, hanem elfogadták adottnak, olyanak, amilyenek eddig megismerték, azokról a dolgokról kiderül, hogy *valamilyen*ek, és nem csak úgy, természetesen adott formájukban léteznek. Katalin gyermekei például egy darabig nem is gondolták volna, hogy volt idő, amikor édesanyjuk meztláb járt iskolába. Tudták, hogy ilyen létezett a világban, de ez tőlük távoli, számukra idegen jelenség volt idáig. Vagy amikor egy sose ismert emberről kiderül, hogy hosszú ideig édesanyjuk legjobb barátja volt. Ha egy jól ismert személyről új információk bukkannak fel, akkor felül kell vizsgálni az eddigi tudást, amiről nem is gondolták, hogy

hiányos vagy pontatlan, vagy átalakításra szorul. Ha több szöveg létezik egy dologról, az óhatatlanul elbizonytalanítja a befogadót. Egy szöveg még adhatja a megismerés biztonságát, a hitet, hogy megismerhetjük egy ember életének a történetét, két vagy több szöveg esetleges eltérései azonban összeúzzák ezt a hitet. Már önmagában a több különböző, egy témáról szóló narratíva létezése is elég lenne ehhez, hiszen ez felhívja a figyelmet arra, hogy amit a hallgató kerek egésznek és biztosnak hisz, az csak egy adott elbeszélői szituációhoz kötődik. Felhívja a figyelmet a hiányokra, az elhallgatásokra, arra a tényre, hogy a befogadó sohasem tudhatja, mi az, ami *kimarad* egy elbeszélésből.

A vizsgált családban a legtöbb családtag (főleg a fiatalok) számára a genealógiai emlékezet által közölt ismeretek forrásai maguk a családban keringő családtörténeti narratívák. Számptalan dologról csak ezekből a szövegekből tudnak, és amikor az újonnan hallott narratívákat integrálják, feldolgozzák, az azokban közölt ismereteket osztályozzák hitelességük alapján, azt csak az eddig hallott szövegek alapján teszik, gyakorlati ismeretük, saját tapasztalatuk a család történetével kapcsolatban kevés van – vagyis ezeknek a narratíváknak a külső referencialitása erősen megkérdőjelezhető. A folyamatos újramesélése a családi narratíváknak, a totalitásra törekvő attitűd valóban létrehoz egy jelenvaló, befogadható, hozzáférhető múltat, azonban korántsem biztos, hogy ez a múlt a valóság regiszterében kap helyet.

A biztos viszonyulás lehetetlensége – a genealógiai szövegek elméleti megközelítése

A genealógiai emlékezés valósággal és fikcionalitással kapcsolatos viszonyának tisztázásában nagy segítséget jelentettek a néprajz, a folklórisztika és a társadalomtudományok megállapításai mellett az élettörténetekkel és az önéletírással kapcsolatos kortárs irodalomelméleti elemzések is. Mivel jelen esetben a genealógiai emlékezés alapvetően olyan szövegek köré szerveződik, melyek csak korlátozottan rendelkeznek referenciális jelentésekkel, ugyanakkor gyakran utalnak egymásra, sajátos szöveguni-verzumot alkotva ezzel, így nem hagyhatók figyelmen kívül azok a sajátosságok, amelyek a narrativitásból, az emlékek textuális létezéséből adódnak.

A posztstrukturalista irodalomelmélet a személyes elbeszélésekre is kiterjeszti azt, amit az irodalmi szövegek esetében már régóta természetesnek tartunk: nem tekinti azonosnak a szerzőt és a szövegben megszólaló narrátort, a felidéző és a felidézett *ént*, az autobiografikus szövegek értelmezésekor pedig abból indul ki, hogy bármilyen narratív eljárás lehet tudatos megmunkálás eredménye. Mindezt arra alapozza, hogy szerkezeti, tematikai, beszédmódbeli különbségek alapján nem lehet megkülönböztetni az önéletrajzi, élettörténeti szövegeket a fikciós szövegektől, illetve azokra a különböző tudományágakból származó megfontolásokra, amelyek alapján kétségessé vált a szöveg által transzparens módon közvetített valóság és a nyelvtől független, a textualitást megelőző *én* létezése, fikció és valóság elkülöníthetősége, a hozzáférhető szerzői intenció. Az *én* elbeszélése e szerint a felfogás szerint nem műfaj vagy beszédmód, hanem befogadásmód: azokat a szövegeket, melyek azt állítják magukról, hogy

szerzőjük és elbeszélőjük azonos, témájukat pedig az így kijelölt személy életének bemutatásában határozzák meg, a narratívák olvasója vagy hallgatója élettörténeti szöveggént is értelmezheti. Ezt az értelmezési módot a fikciós szövegek befogadásától a folyamatosan jelen lévő eldönthetlenség különbözteti meg, hiszen míg a fikciónak tekintett szövegek befogadásakor elfogadjuk, hogy a hallott, az olvasott egy kerek egész, mely független a világ esetlegességeitől, melyben a hiányok, a törések, az elhallgatások, a befejezetlenségek a szöveg szándékának megfelelően vannak jelen, addig a magukat élettörténetinek, önéletrajzinak valló szövegek csupa olyasmit állítanak magukról, amit a hallgató, az olvasó nem fogadhat el feltétel nélkül. Ezek a szövegek azon retorikai eszközök segítségével határozzák meg magukat, melyeknek érvényességi köre alól kibújni igyekeznek, és próbálják elrejteni, hogy az elbeszéltek, a megjelenített múlt elbeszélése nemcsak múlt-, de jelenbeli események következménye is lehet. A létrehozott narratíva ennek megfelelően nemcsak az életpálya egy értelmezett képét mutatja be, de látni engedi azokat az elképzeléseket is, amelyek alapján az elbeszélő képes saját életpályáját elbeszélhető történetként megfogalmazni. Az életrajzi elbeszélés mint narratív struktúra megmutathatja azokat a mechanizmusokat, melyeknek segítségével az elbeszélő szélesebb kontextusban helyezi el magát, értelmezi a társadalmi térrel, történeti idővel való kapcsolatát.¹⁴ Az elmondás során a múltbeli esemény az aktuális élettörténeti helyzet részévé válik, és a narráció révén hozzájárul az egyén személyes és társadalmi identitásának megalkotásához, létrejöttéhez.¹⁵

Az életrajzi szövegek minden esetben nyelvi interakció termékei, minden esetben jelen van egy valós vagy elképzelt hallgató, olvasó. Az élettörténetet hallgató, s így a jelentésteremtésben részt vállaló befogadó – hasonlóan az önéletrajzi szövegek olvasójához – sem tud elfoglalni olyan kitüntetett pozíciót, melyből minden más reprezentációs szint megérthető lenne, az értelmezés során ebben a kontextusban is az eldönthetlenség lesz az uralkodó. Ezeknek a szövegeknek az értelmezése során nem juthatunk el egy pontosan megfogalmazható jelentéshez, helyette egy lezárhatatlan dialógus szereplőjévé válik a saját csoporton kívül álló gyűjtő is, csakúgy mint a genealógiai emlékezés aktív részesei.¹⁶ Ebben a dialógusban az elbeszélő és a befogadó csak egymáshoz képest tudja értelmezni saját helyzetét, és így a gyűjtési szituáció e szerint képes modellezni azt, ahogyan a genealógiai emlékezés által megalkotott szövegek a társadalmi interakciók során hozzájárulnak az elbeszélők identitásának megalkotásához.

Identitásalkotás és az egyéni döntés lehetőségei

Az individualizáció megnövekedésével a személyes identitás társadalmi helye átalakult. Míg a hagyományos közösségekben az identitás stabil, készen kapott elemekből állt, és az egyéni választásnak viszonylag kevés tere maradt, addig a modern embernek személyes erőfeszítéseket kell tennie identitásának, társadalmi azonosságának megalkotásáért. A származás önmagában már nem teszi egyértelművé az egyén helyét a világban, az egymással versengő kulturális diskurzusokban lehetősége nyílik arra, hogy egyszerre több csoport tagjaként éljen.

5. kép. Sztojka Krisztina keresztlője, balról: Sztojka József (Joca), Sztojka Józsefné (Verebes Tünde) a kislányukkal, Krisztinával, Bedecs János és Verebes Katalin (a keresztszülők), Sztojka Gusztáv, Sztojka Mária, Verebes Erzsébet, Kiskőrös, 1985 körül

Az előzőekben bemutatott értelmezési rendszer szerint az élettörténet, az önéletírás, a genealógiai emlékezés narratív struktúrája, a textuálisan szerveződő emlékezés és az ennek nyomán befogadhatóvá váló múlt – miközben kiemelten fontos alkotóeleme az identitásnak –, mivel nyelvi, tropologikus, grammatikai mechanizmusok irányítják, szükségképpen „arcongálássá” válik (De Man 1997). A vágyott bizonyosság helyett felhívja a figyelmet arra, hogy az élet- és családtörténet létrehozása folyamatos állásfoglalásra készíti a befogadót, s a felkínálkozó sok lehetőség közül csak egyet választhat, a többitől pedig kénytelen lemondani. Igaz ez akkor is, ha sikerül integrálni bizonyos versengő identitásmintákat, hiszen egyszerre csak egyféle integráció lehetséges, ebben az esetben a többi integrációs lehetőséget veszítjük el. Ezen a módon a szövegek befogadását, értelmezését folyamatos eldönthetetlenség kíséri, nem lehet véglegesen állást foglalni a narratívák valóság-hű voltát illetően, nem lehet megmondani, mennyire híven magyarázzák meg az eseményeket, nem lesz végleges válasz azokra a kérdésekre, hogy miről is szólnak a szövegek, és pontosan milyen kapcsolatban van velük a befogadó.

Ezzel a végleges állásfoglalással, illetve ennek hiányával függ össze egy lényeges mozzanata a Katalinék családjában megvalósuló genealógiai emlékezésnek. Mint azt már korábban említettem, terepmunkám során azzal szembesültem, hogy az emlékezés folyamata során eddig nem jött létre a családon belül egységes családtörténeti narratíva, melyet minden családtag elfogadna. Ha a kérésemre meg is próbálkoztak egy ilyen megalkotásával, a szöveg mindig széthullott darabokra: a történet epizódokra esett szét, egyes szereplők életéről meséltek, de nem kapcsolták össze a különböző szövegeket egy történetté, bizonytalanok voltak a határok kijelölésében, megosztottak a vélemények a tekintetben, hogy kiknek a története tartozik bele a család történetébe.¹⁷ A genealógiai emlékezés folyamatossága, az emlékezés narratíváihoz kapcsolódó szertartásos alkalmak hiánya biztosította, hogy bármikor beszéltek is a családi múltrol, mindig folytattak egy történetet, nem kellett a határok megvonásával bajlódni. Az

összefüggő családtörténet hiánya még jobban kiemeli a genealógiai emlékezet szövegeivel kapcsolatos állásfoglalás hiányát, a határok bizonytalansága arról árulkodik, hogy a lehetséges viszonyulások közül nem tudnak kiválasztani egyet sem, amely mellett elkötelezhetnék magukat, és amelynek nevében felvállalhatnák a többi elvesztését. Nem tudtak még döntést hozni arról, hogy mit integráljanak egy olyan történetbe, amely a jelen szándékainak megfelelően szövődik, nem tudták még meghatározni, hogy miképpen értelmezzék a genealógiai emlékezés által közel hozott múltat, és nem tudták kiválasztani vagy megalkotni azt a diskurzust, amely értelmezőkeretet tudna biztosítani a múltjukhoz, és segítené ennek a múltnak és saját identitásuknak a társadalmi interpretációkban való megjelenítését.

Ennek az egyik oka és magyarázata valószínűleg abban rejlik, hogy Katalin és gyermekei, unokái számára jelenleg gyakorlatilag magukon a textusokon és Katalin személyén kívül csak néhány – nagyon kevés – családi kapcsolat az, amely képes hozzájárulni ezeknek az emlékeknek a megerősítéséhez, egyébként a mindennapi gyakorlatban nem kerülnek érdemi kapcsolatba olyan közösséggel, amely saját szövegeivel ki tudná egészíteni az övékét, amely képes lenne a narratívákban megjelenő utalásokat tartalommal megtölteni. Annak, hogy ez így alakult, Katalin döntései adták meg az alapját. Ő egy olyan világban nőtt fel, ahol nem volt kérdés, ki hova tartozik: a hagyományos közösségekre jellemző módon az identitás stabil, készen kapott elemekből állt (vö. Tóth 2008:15–17). Egyértelmű volt, hogy kik zenész cigányok, kik oláh cigányok, kik magyarok. Katalin saját magáról azt gondolta, neki erején felül kell teljesítenie ahhoz, hogy ne kelljen szégyenkeznie semmiért, így lesz képes, ha nem is megváltoztatni, de módosítani azokat a pillantásokat, amelyekkel mások ránéznek. Amikor azonban alig húszévesen egy magyar fiatalemberrel egymásba szerettek és összeházasodtak,¹⁸ gyermekei már más helyzetbe születtek, mint ahogyan ő felnőtt: a gyerekek választhattak (vagyis a gyerekek nevében ők, a szülei megválaszthatták), milyen tekintettel pillantanak rájuk mások.¹⁹ Egyértelmű volt mindkét szülő számára az a cél, hogy a gyerekekre ne cigányként tekintsenek.²⁰

Katalin és férje abban is egyetértettek, hogy a család boldogulását jobban szolgálja, ha nem Szabadszálláson élnek, itt csak akkor laktak, ha nem volt más lehetőségük. A távollét és a mindenki számára egyre szaporodó tennivalók (munka, család, gyereknevelés) oda vezettek, hogy Katalin szabadszállási rokoni, baráti kapcsolatai egyre lazábbak lettek. Gyakran jártak ugyan haza Szabadszállásra, ám már csak a legszűkebb családdal, Katalin szüleivel és testvéreivel tartották rendszeresen a kapcsolatot. Kezdetben Katalint egy-egy barátnője, unokatestvére még meg-meglátogatta Soroksáron vagy Tökölön, ahol albérletben laktak, leveleztek is, de végül a látogatások is, a levelek is teljesen elmaradtak. Édesanyja halála, majd válása után Katalin egyre ritkábban látogatott haza. Azokkal a testvéreivel, akik nem Szabadszálláson laktak, a találkozás egyre esetlegesebbé vált, végül teljesen elmaradt. Van olyan testvére, akivel évek óta nem találkozott. Katalin azzal magyarázta látogatásai ritkulását, hogy ezek anyagilag is, lelkiileg is megterhelők lettek volna. Sok testvére élt-él olyan körülmények között és olyan életmód szerint, amelyet ő nem akar, nem tud elfogadni, és Katalin szerint ennek a saját gyengeségük, a saját életfelfogásuk az oka. Úgy érzi, szenvedne, ha látná, hogyan élnek, segíteni, változtatni pedig nem tud rajtuk. Két testvérevel, bátyjával és egyik öccsével azok felesége miatt nem keresi a kapcsolatot, évek óta nincs az asz-

szonyokkal valódi beszélő viszonyban. Ma már tulajdonképp csak legidősebb nővérel, nőtlen öccsével²¹ és egyik húgának Szegeden élő lányával tartja a kapcsolatot. A többi testvére, távolabbi rokonai sorsáról, helyzetéről nővérétől szokott hallani, kiről többet, kiről kevesebbet. (Cuni néni, Katalin legidősebb nővére Szabadszálláson lakik, abban a házban, ahol szülei utoljára laktak.) A szűkebb és tágabb családon belül nem csak a mindennapi, hétköznapi kapcsolattartás szakadt meg, már a fontos eseményeket sem tudtják egymással. Az anyai ági rokonok (Horváth Ilona testvérei és azok leszármazottai) a halálesetekről és a temetésekről az 1990-es évektől kezdve nem értesítik a Verebes testvéreket. Katalinnak két sógora is ugyanabban az évben, 1992-ben hunyt el, ezen a két temetésen még részt vettek a testvérek, azonban a gyerekek esküvőiről az elmúlt években már nem értesítették a rokonságot, legfeljebb azokat hívták meg, akikkel egyébként is gyakrabban találkoznak.²²

Katalin mindent megtett azért, hogy a gyerekeinek könnyebb legyen az élete, mint neki, és ehhez az is hozzátartozott, hogy ne kelljen egy, a többségi társadalom által stigmatizált etnikus identitást elfogadniuk. Azok a muzsikus cigány közösségi és családi kapcsolatok, melyek Katalin etnikus identitását meghatározták, a gyerekei számára már nem elérhetőek. (Annak a két testvérenek a gyerekeit, akik oláh cigány férfihoz mentek feleségül Kiskőrösre, szinte nem is ismerik – Katalin véleménye szerint „jobb is így”.) Katalin szerint ezek a kapcsolatok nem szándékosan veszttek el, szűntek meg, hanem „így alakult”. Az azonban tény, hogy a válása után sem erősödtek meg ezek a régi kapcsolatai. Budapesten szinte senkije nem volt a gyerekein kívül, nem számíthatott senki segítségére, ennek ellenére reális lehetőségként egyszer sem merült fel, hogy Szabadszálláson kérhetne-kaphatna bárkitől segítséget.

Katalin közösségi kapcsolatai, miután elkerült Szabadszállásról, nem etnikai alapon szerveződtek. Társasága munkatársai, szomszédai vagy férje ismerősei és családja, illetve saját családja köréből került ki, válása után pedig egyre inkább leszűkült a családi körre. Mire gyermekei nagyobbak vagy felnőttek lettek, addigra a családi emlékeket közvetítő szövegeken, néhány szabadszállási családi látogatáson és magán Katalinon kívül jóformán semmi nem maradt az életükben, ami a (muzsikus) cigány közösséghez kötötte volna őket. Tárgyi emléküK Katalin szabadszállási életéből gyakorlatilag semmi nem volt, ennek részben az ottani körülmények és az életmód a magyarázata:

„[A Mancának a fényképe] mindig ki vót téve az ágyuk fölé, az mindig ott vót, mindig néztük, aszt ahogy elköltöztünk a Punak-házba... Hát anyának a trehányysága az kimondhatatlan vót! Nem, nem tudtuk, hogy hova lett. Aztán má eltűnt. Hát lehet, hogy valamelyik gyerök... Kidobták vagy összetépték. Hát még az én bizonyítványom is eltűnt! Az iskolás könyveket a fejem alatt tartottam a szalmazsák alatt! Másképp, ha kihúztam a lábam, akkó vége lött vóna mindennek. A gyerekek eljátszották volna, hát milyenök a gyerekek? Meg összefirkálták, széttépködték, hányszor mentem úgy haza?! Hát ott egy papírlap vagy egy ceruza meg nem maradt, ilyen picike kis csonkokkal írkátunk.”

De ez önmagában még nem magyarázza meg mindennek a hiányát, hiszen amikor én belekezdtem a családnál folytatott kutatásba, akkor Katalin – azért, mert tudta, hogy nekem fontos – nővérel közösen keresett egy fényképet az édesapjukról. Az etnikai alapokon szerveződött régebbi kapcsolatok megszűntek, hasonló típusú új kapcsolatok pedig nem alakultak ki. Ennek egyrészt a nagyvárosi életmód a magyará-

6. kép. Balról: Hardy-Szabó Mária, Verebes Katalin, Verebes Ilona (Cuni), Szabadszállás, 2006.

zata: sem ő, sem a gyermekei nem érezték szükségét az ilyen alapú kapcsolatépítésnek, barátaikat, ismerőseiket, társaságukat nem így válogatták. Roma civil szervezettel, kisebbségi önkormányzattal vagy kulturális egyesülettel soha nem vették fel a kapcsolatot, és nem igényeltek semmiféle olyan támogatást, amit származás alapján adtak volna. Katalint leszámítva mindenhol magyarázkodniuk kellett volna, mit is keresnek ott: nem úgy éltek, nem úgy öltöztek, nem úgy néztek ki, nem úgy beszéltek, ahogyan a többségi társadalomban vagy a cigány közösségekben sztereotípiá-szerűen elképzelelik a cigányokat. Azonfelül, hogy eszükbe sem jutott ilyen magyarázkodásba belefogni, nem érezték közösséget ezekkel a szervezetekkel vagy a céljaikkal.

Katalin gyermekeit nem kényszerítik a külső jegyeik bele azokba a szerepekbe, melyeket általában a közéleti diskurzusok a többségi társadalom és a cigány közösségek változó mértékű közreműködésével kijelölnek a cigány származású embereknek a stigmatizált és a romantikus cigánykép közötti széles skálán. Katalin és gyermekei egy családot alkotnak, és ennek a családnak az egyik tagjára a többségi társadalom vet időnként gyanakvó pillantásokat,²³ a többi családtagra pedig a különböző cigány közösségek. Ezen ellentmondásos helyzet következtében sem Katalin, sem a gyermekei nem tudnak kiválasztott, jól definiált helyzetet elfoglalni a társadalmi interakciók során, nem tudják elkötelezni magukat egyik készen kapott minta mellett sem, mert a gyakorlatban az szokott kiderülni, hogy ezek nem alkalmazhatók az ő helyzetükre.

Összegzés

Katalin annak idején meghozta azt a döntést (még ha nem is tudatosan), hogy a gyermekeire semmiképp nem örökíti tovább azt a stigmatizált identitást, amellyel neki gyakran szembe kellett néznie, ám a saját önazonosságát, a saját múltját is meg kellett, illetve meg akarta őrizni. Meg kellett őriznie azt a viszonyt, amely azokhoz az emberekhez fűzte, akiket szeretett és tisztelt. Ennek eredményeképp jött létre az a narratív identitás, amely mindig kétféle előjellel idézi fel a múltját, a gyerek- és fiatal-

korát. Egyik esetben a szépségeit hangsúlyozza: azt, hogy akkor még más világ volt, jobban becsülték az emberek egymást, a fiatalok, a gyerekek megadták az idősebbeknek a tiszteletet, az ő szülei mindig szépen beszéltek egymással, szerinte különbek voltak a többi cigánynál, főleg az édesapja. A másik esetben azt emeli ki, ami rossz volt: a szegénységet, a szülei, főleg édesanyja hanyagságát, hogy egyre rosszabb körülmények közé kerültek, hogy Katalin és testvérei gyermekkoruktól kezdve szégyellték, milyen körülmények között élnek. Akármelyik előjellel beszél is a múltról, az etnikus meghatározottság és az egyéni döntések, képességek is mindig szerepet kapnak a magyarázóelvek között. Katalin folyamatosan fenntartja magának azt a jogot, hogy az élete eseményei nem csak a származásából következnek, ragaszkodik ahhoz, hogy ne csak cigányként, egy stigmatizált közösség tagjaként beszélhessen.²⁴ Amikor arról beszélt, hogy férje édesanyja nem szerette őt, így magyarázta: „Mér nem szeretett? Hát mert cigány vagyok... Az Éva [Katalin sógornője] magyar volt, mégse szerették. Nem fogadtak el azok senkit...”

Ez a kettősség érhető tetten abban is, ahogyan gyermekeinek továbbadta a családi múltat újraalkotó szövegeket, és emiatt nem tudnak kijelölni egyetlen olyan nézőpontot sem, amelyből létrehozható lenne egy koherens családtörténet, mely képes lenne integrálni az egyes narratívákat és múltdarabkákat. Sem származásuk, sem szociális helyzetük, iskolázottságuk vagy életmódjuk nem tud egyértelműen olyan pozíciót kijelölni számukra, melyben ne érné őket valamilyen irányból gyanakvó tekintet, így kénytelenek benne maradni abban az eldönthetetlenségben, melyet a textuálisan szerveződő múlt kínál a számukra. A különböző kulturális és társadalmi diskurzusok, sztereotípiák, előre gyártott képek megfogalmazzák a cigánynak tekintett emberekkel kapcsolatos állításokat, értékítéleteket, elvárják tőlük bizonyos viselkedési formákat, rögzítenek egyfajta hierarchikus viszonyt, melyben a cigánynak tekintett vagy magukat annak valló emberek behatárolt helyzetet kell hogy elfoglaljanak. Azonban azok a történetek, melyeket meghallgattam, azok a viszonyulások, melyeket többek között a *cigány*, *muzsikus cigány* kifejezésekkel szemben tapasztaltam, azok az életutak és -stratégiák, melyeket megismertem, arról tanúskodnak, hogy beszélgetőtársaim nem akarják vagy nem tudják ezeket a különböző diskurzusokat elfogadni, a magukévá tenni. Ehelyett sokszor megkísérlik inkább kiemelni, összegyűjteni mindegyikből azokat az elemeket, melyek elfogadhatók számukra, azonban ezt a válogatást a körülmények és az egyes diskurzusok nem mindig teszik lehetővé. Ebből adódik az a bizonytalanság, az a többértelműség, mellyel minduntalan szembetaláltam magam a különböző beszélgetésekben, azokban az önidentifikációs kísérletekben, melyeknek tanúja voltam, melyek megfogalmazódtak az általam meghallgatott elbeszélésekben. Nem tudják egy olyan ponthoz lehorgonyozni a múltjuk történetét, mely egyértelmű magyarázatot kínál a jövőre, és segít megteremtteni a jövő kereteit, de így megmarad az a szabadságuk, hogy ne csak a különböző társadalmi diskurzusok jelöljenek ki számukra lehetőségeket, hanem ezekre reflektálva egyéni döntéseket hozhassanak.

JEGYZETEK

1. Losonczy Anna dél-amerikai kutatásairól beszélve hasonló jelenséget ír le: „Valószínűleg a kultúrának egy kicsit teológiai definíciója akadályozta ennek a területnek mint etnológiai tárgynak a felfogását. Ha ugyanis az a tétel, hogy a kultúrának egyfajta vallásos adhéziót kell keltenie az emberekben, és hogy az alapvető egzisztenciális erény a kultúrával szemben a megőrzés abszolút vágya és a hűség a szó keresztény értelmében, akkor ennek a hűségnek és reprodukciónak egy alternatívája van: a kulturális üresség, a mindennek az elfelejtése, a kulturális lumpenproletarizáció. Ilyen felfogás szerint ezek a terepek teljesen érdektelennek tűnnek. A családi és rokonsági rendszereket például sohasem írták le azzal a genealógiai szigorral, amelyekkel ezeket le kell írni, egyszerűen azért, mert úgy gondolták, hogy a rabszolgatartó társadalom mindent szétromcsolt: matrifokális, destrukurált, széthullott családok vannak, apahiány és lumpenproletarizáció. Nem lehet egy zárt, földhöz, territóriumhoz kötött, világos reprodukív struktúrát találni.” (Losonczy 1999:106)
2. „A többségi társadalom minősítését definíciós kulcsnak tekintő megközelítés a cigányságot lényegében olyan társadalmi kisebbségnek ismeri el, amely ugyan etnikailag meghatározott történelmi képződmény, de fennmaradásában nagyobb szerepet játszik a többség elkülönítő, megkülönböztető magatartása, mint a kisebbség immanens sajátosságai.” (Havas 1999:24)
3. „A cigány besorolás ugyanis az esetek túlnyomó többségében nem semleges tartalmú objektív ténymegállapítás, hanem olyan általánosított, negatív értékítéletekkel jár együtt, amelyek döntően meghatározzák a nem cigány többség és a cigány kisebbség viszonyát, sőt erősen befolyásolják a cigány társadalmon belül zajló folyamatokat is.” (Havas 1999:24)
4. Magyarországon a kérdésre az 1997–1998-ban zajlott vita hívta fel a figyelmet, mely az egyik oldalról Ladányi János és Szelényi Iván, a másik oldalról Kemény István, Havas Gábor és Kertesi Gábor részvételével zajlott a Replika és a Kritika lapjain. A vita olvasható: Horváth et al., szerk. 2000.
5. „...egyes érvelések szerint mindegy, hogy valaki magát cigánynak tartja-e vagy sem, ha a környezete cigánynak minősíti, mivel egyformán sújtja őket a többségi megkülönböztetés, ezért a sorsuk is hasonlóvá válik. De ez az ésszerűség csak addig elfogadható, ameddig nem a cigányokról, hanem a többség és a kisebbség viszonyáról akarunk általa megtudni bármit is.” (Neményi 2000:277)
6. A kérdéskört részletesen ismerteti Törzsök Judit a cigányokkal kapcsolatos definíciós problémákról írt tanulmányában (Törzsök 2001).
7. A családban használatos kifejezést használom én is, amikor Lajos bácsit Éva néni „uraként” emlegetem. A családdal folytatott beszélgetésekből kiderült, hogy az ötvenes évekig nem volt elvárás a párokkal szemben az együttélés hivatalossá tétele, enélkül is házaspároknak, összetartozó embereknek tekintették őket. Katika szülei is csak az ötvenes-hatvanas években házasodtak össze a szabadszállási tanács unszolására. Arra a kérdésre, hogy vajon Éva néni és Lajos bácsi törvényesen kötöttek-e házasságot, senki nem tudott válaszolni.
8. A családtörténeti szövegek tematikai csoportosításánál segítségemre volt Küllös Imola összefoglalója az élménybeszélések és igaz történetek sajátosságairól (Küllös 1988:256–258).
9. Ugyanerre a jelenségre hívja fel a figyelmet Keszeg Vilmos is tanulmányában (Keszeg 2002:189).
10. Székelyföldi kutatásai kapcsán hasonló megállapításra jut Bíró A. Zoltán (1996:240) is.
11. Ez persze azokból az esetekből derül ki leghatározottabban, amikor a fiatalok megpróbálnak nem venni tudomást erről a szabályról.
12. Adott esetben ez elválik az iskolázottságtól: Katalin ugyan csak nyolc osztályt végzett, de érdeklődő, nyitott személyisége, olvasottsága, közéleti tájékozottsága révén szinte minden témához hozzá tud szólni. Elmondása szerint – bár senki nem végzett magasabb iskolát családjában

(gyerekeit, unokáit ide nem számítva) – hagyománya és meglehetősen presztízse volt náluk az olvasásnak, a színházba járásnak, a televízió megjelenése előtti időben komoly készülődés előzött meg egy-egy rádióban közvetített opera- vagy színházi előadást.

13. Voigt Vilmos az életrajzi legendákról szóló tanulmányában kifejti, hogy a személyes elbeszélések egyik legfontosabb eleme az igazság újraformálása. Ezek után sorra veszi azokat az eseteket, amikor különbségek fedezhetők fel az átéltek és az azokat elbeszélő narratívák között, ám ezek mégsem hazugságok, illetve azokat az eseteket, ahol viszont az eltérés hazugsággá válik. A nem hazugságok között találunk egy olyan pontot, amely szerintem ráillik a mi esetünkre is: „Coming far away from home they must tell the story in a different way. [...] Of course all of these modifications are not lies.” (Voigt 1988:221, 224)
14. Bíró A. Zoltán erről a következőket írja: „[...] az élettörténetek társadalmi termelődését vizsgálva el kell fogadnunk azt a kiindulópontot, hogy immár nem a megkérdezett egyén mondja nekünk a történetet, hanem az a kisebb-nagyobb network, lokális közösség, regionális társadalom, amelyhez a beszélő személy tartozik. Az élettörténet termelődése a konkrét személyen túlmutató eljárások szerint alakul, az élettörténetet termelő helyzet mindig társadalmi helyzet is, nem csak egyéni.” (Bíró 1996:240; vö. még Niedermüller 1988)
15. Niedermüller Péter szerint az önéletrajzi szövegek legfőbb funkciója, hogy „a megtett életutat, az életpályát egy adott szakaszát szimbolikus módon megjelenítse, hogy a múlt legitimálja a jelen, s a jelen legitimálja a múltat, azaz az élettörténet az egyén személyes és társadalmi identitásának szimbolikus manifesztációja legyen” (Niedermüller 1988:386).
16. Részletesebben kifejtve szakirodalmi utalásokkal: Dömötör 2007.
17. Számos folklorisztikai és irodalmi tanulmányban megfogalmazódott már, hogy a népi epika egyik fő sajátossága, a rövid, lekerekített formák alkalmazása gátjává válik a nagyobb ívű, bonyolultabb kompozíciók létrehozásának (vö. Küllös 1988:263–264; Nagy 1975:13; Szávai 1978). Azonban azt gondolom, esetünkben ez a magyarázat nem kielégítő; önmagában az, hogy epizódokból állítják össze a család történetét, még nem lett volna akadálya a koherens szöveg megalkotásának. A családtagok sem egymással, sem saját magukkal nem tudtak konszenzusra jutni abban, hogy minek vagy kinek kell szerepelnie a családtörténetben.
18. Katalin egy beszélgetés során azt mondta, nem ment volna feleségül cigány férfihoz („De hát nekem eszömbé se jutott vóna, hogy cigányhoz menjek feleségül! Inkább maradtam vóna öreglány! Isten őrizz! Cigánnyal kikezdeni! Vót előttem elég példa cigánybú is, hogy hogy bántak a szép elkényeztetett cigánylányokkal! Mind megjárta!”), egy későbbi beszélgetésünk során azonban azt hangsúlyozta, nem számított, hogy férje milyen származású volt, egymásba szerettek, és ezért házasodtak össze. Lényegesnek tartom annak kiemelését, hogy Verebes József és Horváth Ilona tíz gyermeke közül senki nem választott párt magának zenész cigány családból, és a fiúk közül senki nem lett muzsikus.
19. A gyerekek választási lehetősége nagymértékben összefügg a Magyarországon a cigányoknak tulajdonított látható rasszjegyek meglétével vagy hiányával: Katalin három gyermeke és négy unokája közül csak a fián látszik, hogy cigány családból származik, a többiekben egyáltalán nem.
20. Katalin a mai napig nem ért egyet azzal, ha a gyerekei idegeneknek elmondják, hogy muzsikus cigány családból származnak. Véleménye szerint ez ugyan nem szégyen, de biztosabb, ha mások nem tudnak róla.
21. A tanulmányom első változata 2008 őszén készült el, azóta Verebes Béla, Katalin öccse elhunyt. A virrasztásán és a temetésén 2008 decemberében én is jelen voltam, így tanúja lehettem annak is, hogy a szomorú esemény bizonyos családi kapcsolatokat képes volt újraéleszteni, ám arra már nem volt elegendő, hogy összegyűjtsön minden családtagot, vagy legalább mind a nyolc, még életben lévő testvért.
22. Katalin elbeszélései között van néhány, amely közeli vagy távolabbi rokonai, hozzátartozói haláláról szól. Közös a szövegekben, hogy a halálesetekről nem a rokonok értesítéseiből szerez

tudomást, hanem valamilyen megmagyarázhatatlan esemény figyelmezteti. Amíg rendszeresen tartja a kapcsolatot a szabadszállásokkal, addig a narratívák szerint csak utólag tudja értelmezni, mi is történt valójában. Ahogyan lazulnak a családi kötelek, úgy megfordul az elbeszélte történetekben a sorrend: történik valami megmagyarázhatatlan esemény, vagy álmodik valakivel, és az elbeszélés szerint már ezekből tudja-sejti, hogy valaki meghalt, esetleg azt is, hogy kicsoda, majd csak ezek után kapja meg az értesítést, vagy hallja a hírt, hogy mi is történt valójában.

Látszik, hogy Katalin valamilyen formában szeretne egyensúlyt teremteni: a természetfölöttivel azokat a kommunikációs csatornákat próbálja pótolni, amelyek eltűnnek az életéből.

23. Katalin nem kísérte el egyik lányát, amikor lakást akart venni, megnézni egy lakást, mert úgy érezte, lányát miatta másképp kezelnék. Amikor az 1990-es években munkát keresett, ő is szembesült azzal, hogy az állás, ami egy órával azelőtt még betöltetlen volt, mire ő odaért, és behívták az állásinterjúra, addigra megtelt.
24. Kovács Éva egy interjúalanya élettörténetének értelmezésekor hasonló megállapításra jut: „Mari a stigmákra reflektálva alakította ki narratív azonosságát: nem cigányságát, hanem azt a cigányképet utasította el, mellyel a környezet őt megbélyegezte.” (Kovács 2006:49.)

IRODALOM

BÍRÓ A. ZOLTÁN

1996 A történetmondás mint az antropológiai kutatás tárgya – kutatómódszertani tanulmány. In *Elmentünk? Székelyföldi életutak*. Bodó Julianna – Oláh Sándor, szerk. 237–259. Csíkszereda: KAM – Regionális Antropológiai Kutatások Központja – Pro-Print.

DE MAN, PAUL

1997 *Az önéletrajz mint arcrongálás*. Pompeji 2–3:93–107.

DÖMÖTÖR BEA

2007 A rögzíthetetlen elbeszélői és olvasói pozíció. Népi önéletrajzok elemzése. *Tabula* 10(1): 75–94.

DUPCSIK CSABA

2005 A magyarországi cigányvizsgálatok cigányképe. In *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Neményi Mária – Szalai Júlia, szerk. 255–282. Budapest: Új Mandátum. Internetcím: http://www.tte.hu/_public/ttorszkonf/ciganykep.pdf.

HAVAS GÁBOR

1999 Cigányok a szociológiai kutatások tükrében. In *A cigányok Magyarországon. A roma népesség helyzete* címmel 1997. november 19-én rendezett konferencia előadásai alapján. Glatz Ferenc, szerk., Kemény István, összeáll. 21–44. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. /Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián I. 2. Rendszer-váltás: piacgazdaság, társadalom, politika. Az életmód, az életvitel, a kultúra, a tudat átalakulása./

HORVÁTH ÁGOTA – LANDAU EDIT – SZALAI JÚLIA, SZERK.

2000 *Cigánynak születni*. Budapest: Aktív Társadalmi Alapítvány – Új Mandátum. Internetcím: <http://adatbank.transindex.ro/belso.php?alk=45&k=5>.

KESZEG VILMOS

2002 A genealógiai emlékezet szervezése. *In* Közelítések az időhöz. Tanulmányok. Árva Judit – Gyarmati János, szerk. 172–212. Budapest: Néprajzi Múzeum. /Tabula könyvek, 3./ Internetcím: <http://keszeg.adatbank.transindex.ro/belso.php?k=3&p=85>.

KOVÁCS ÉVA

2006 Mari és az ő „cigánysága” – avagy a narratíva helye és ereje az etnicitás kutatásában. *Tabula* 9(1):41–52.

KÜLLŐS IMOLA

1988 Igaz történet, élettörténet, önéletrajz. *In* Magyar néprajz. 5. Népköltészet. Vargyas Lajos, főszerk. 251–266. Budapest: Akadémiai Kiadó.

LOSONCZY ANNA

1999 Szinkretizmus az elméletben, a terepen és a múzeumban (Földessy Edina interjúja Losonczy Annával). *Tabula* 2(1):105–115.

NAGY OLGA

1975 Előszó. *In* Győri Klára, Kiszáradt az én örömem zöld fája. Emlékezés. Nagy Olga, szerk. 5–34. Bukarest: Kriterion.

NEMÉNYI MÁRIA

2000 Kis roma demográfia. *In* Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok. Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia, szerk. 277–278. Budapest: Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum. Internetcím: http://www.mtaki.hu/tanulmanyok/nemenyi_maria/nemenyi_maria_kis_roma_demografia.html.

NIEDERMÜLLER PÉTER

1988 Élettörténet és életrajzi elbeszélés. *Ethnographia* 99:376–389.

OBLATH MÁRTON

2006 A „cigány” kategória diszkurzív és történeti konstrukciója. *Anthropolis* 3(1):51–60.

SZÁVAI JÁNOS

1978 Az önéletírás. Budapest: Gondolat.

TÓTH KINGA DÓRA

2008 Sikeres cigányok identitása Angliában és Magyarországon. Budapest: L’Harmattan.

TÖRZSÖK JUDIT

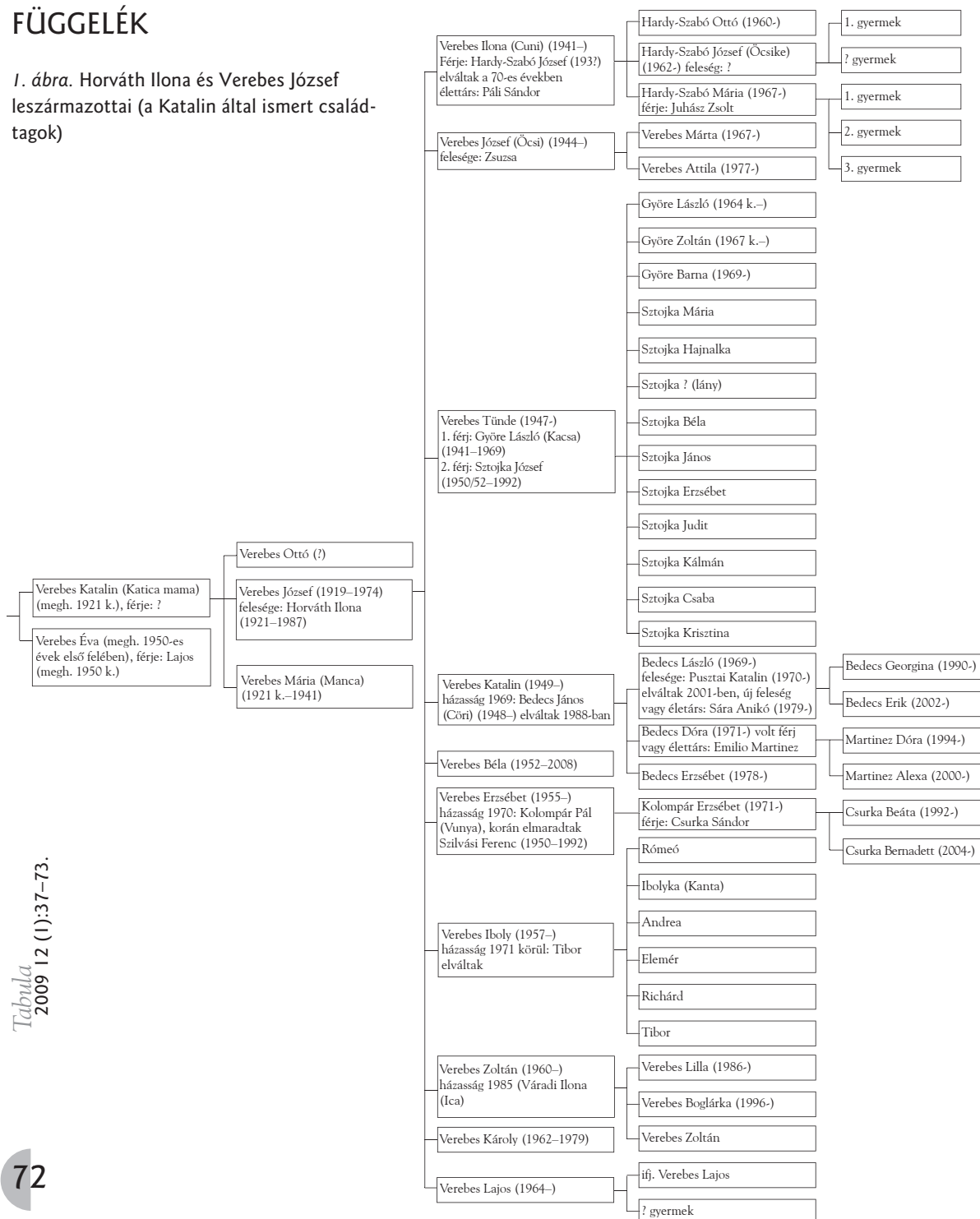
2001 Kik az „igazi cigányok”? *In* Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből. Kovalcsik Katalin, szerk. 29–52. H. n.: IFA – OM – ELTE.

VOIGT, VILMOS

1988 Why do People Lie? Origins of the Biographical Legend Pattern. *In* Life History as Cultural Construction / Performance. Tamás Hofer – Péter Niedermüller, eds. 212–246. Budapest: MTA Néprajzi Kutatócsoport.

FÜGGELÉK

1. ábra. Horváth Ilona és Verebes József leszármazottai (a Katalin által ismert családtagok)

BEA DÖMÖTÖR

The accessible past – stories of one family

In my paper I demonstrate a kind of identifying strategy that frequently remains invisible through the analysis of family history narratives of Musician Gypsies. The investigated family is not a subject of those surveys which analyses Gypsies as a disadvantaged stratum, or as communities with specified cultural features, or of those which study the identity of successful Gypsies. Through the example of this family the multiple meanings of 'Musician Gipsy' appear, and unfolds the acceptability of this expression for them in different situations, how they can decide whether they are part of a(n ethnic) community or not – and what is the role of others' eye in this decision. During my research i reckoned those people as Gypsies who identified themselves as Gypsies. But in the social interactions, which depend on different discourses, the individuals rarely can take advantage of self-determination freely. They face with the eyes of others, what inevitably determine their position. Throughout reflecting on these prejudices they try to define or reconstruct their relation to the world in a way which is best fitted to their intentions and goals. Also, the investigated family history narratives visualize a verbally organized past which is neither fiction nor reality. The attendee, the receiver who take part in the creation of meanings, can't take such an assigned position from which all other layers of representation are apprehensible. During the process of interpretation undecidableness prevails.

